

25 гал.

НЭСИР РЗАЈЕВ
МӨЧҮЗӘЛИ
ГӘРИНӘЛӘР

МӨЧҮЗӘЛИ
ГӘРИНӘЛӘР

Ө
V
4
9

90.
v49
НӘСИР РЗАЈЕВ

**МӨ'ЧҮЗӘЛИ
ГӘРИНӘЛӘР**

АЗӘРБАЈҶАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈАТЫ
Бакы—1984

Әсәрә
фәлсәфә елмләри доктору, академик
Ф. Көчәрли
вә тарих елмләри намизәди
Р. Мәммәдов
рә'ј вермишләр.

Елми редактору: академик Ә. Саламзаде

Нәсир Рзајев

P60 Мө'чүзәли гәринәләр.—Б.: Азәрнәшр, 1984. 120
сәһ. шәкилли.

Китабда бәдии јарадычылыг мәсәләләри вә дини идеоложи тенден-
сијалар синтетик шәкилдә верилмиш вә елми аспектдә һәлл едилмиш-
дир. Бу китаб сәнәтшүнас вә тарихчиләр, атеист вә археологлар,
этнограф вә фолклорчулар үчүн фәјдалы ола биләр. Кениш охучу
күтләсинин гәдим әчдадларымызын бәдии јарадычылығына олан ма-
рагы бу әсәрдә хүсусиә нәзәрә алынмыш, мәти елми-күтләви сәпкидә
јазылмышдыр.

Р 490202000—154
М—651—84 95—84

7C1(C42)

© Азәрнәшр, 1984

«Мө'чүзәли гәринәләр» адлы бу китабда ибтидаи
ичма гурулушунун сонундан (тунч дөврүнүн, е. ә. II
миниллијин ахырындан) башлајараг VII әсрә гәдәр
давам етмиш мәрһәләләрин, әсрләрин, гәринәләрин сәһр-
ли, овсунлу мө'чүзәли сәнәткарлығындан данышылыр;
бурада гәдим вә гүдрәтли тәсвири сәнәтимизин дүјүнлү
мәсәләләринин ачылмасына сә'ј едилир, гаранлыг сәһи-
фәләринин ишыгландырылмасына, ајдынлашдырылма-
сына чалышылыр.

Тәсвири сәнәтимизин мәншәји мәсәләси кениш охучу
күтләсини марагландыран, инчәсәнәтин тарихчи вә
нәзәријјәчиләринин гаршысында дуран актуал проблем-
ләриндән биридир. Бу мәсәләнин һәллиндә ајры-ајры
етник групларын халгымыза бағышладыгы мәдәни
наилијјәтләрә китабда тарихи ардычылыгга бахылыр
вә онлар тәсвири сәнәтимизин мәншәјинин бүнөврә сү-
тунлары кими гијмәтләндирилир.

Китабын биринчи фәслиндә тәсвири сәнәтимизин мән-
шәјилә әлагәдар олараг орта даш дөврүнүн инчәсәнә-
тинә дә өтәри бахылмышдыр. Үчүнчү фәсилдә «Јазы
мәдәнијјәтимизин гәдим дөврләри» арашдырыларкән
бә'зи орта даш вә мис-даш дөврү абидәләринә дә мұра-
чиәт едилмишдир. Орта даш дөврүнә белә гыса экскур-
сијанын натамамлығы онунла әлагәдардыр ки, бу дөв-
рүн тәсвири сәнәтинә хүсуси әсәрләр һәср едилмишдир.
Онлардан «Әсрләрин сәси» Азәрнәшр тәрәфиндән 1974-
чү илдә чап едилмишдир. Азәрбајчанын гаја тәсвирлә-
ринә һәср едилмиш икинчи әсәр «Гајалар данышыр»
исә «Елм» нәшријјатында чап едиләчәкдир.

Бу китабын икинчи фәслиндә мұәллиф охучулары сон тунч вә илк дәмйр дөврүнүн, Манна инчәсәнәтинин надир сәнәт абидәләрилә таныш едир, атәшпәрәстлијин идеоложи бир амил кими инчәсәнәтә көстәрдији гүввәт-ли тә'сириндән данышыр.

Тәсвири сәнәт әсәрләринин белә дин илә әлагәдар шәкилдә өјрәнилмәси дин тарихинин «атәшпәрәстлик сә-һифәләри»ни вә атеизм әдәбијјатыны јени фактик мате-риалларла зәнкинләшдирә биләр.

Инчәсәнәт вә мэдәнијјәтимизин өјрәнилмәмиш мұһүм саһәләриндән бири дә јазы мэдәнијјәтимизин гәдим дөврләридир. Охучулар III фәсилдә бу саһәдәки араш-дырмалар илә таныш едилір. Нәр бир тәсвири јазы-нын тәһлили, охунмасы әчдадларымызда әглин пиллә-пиллә јетишмәси вә камилләшмәсиндән, образлы тәфәк-күрүн мәртәбә-мәртәбә гәлиزلәшмәси вә формалашма-сындан хәбәр верир.

Тәсвири сәнәтимизин гәдим дөврләри өјрәнилдикчә, бу саһәдә тарихи проблемләр һәлл едилдикчә ортаја јени-јени, елм аләминә мә'лум олмајан, тәдгиг едилмә-миш нәзәри мәсәләләр чыхыр. Онларын арашдырылма-сы, ајдынлашдырылмасы тәсвири сәнәт, ме'марлыг, театр, дин, этнографија, фолклор әдәбијјаты вә с. гәдим јарадычылыг саһәләринин өјрәнилмәси ишини асанлаш-дырмыш оларды. Бу мәгсәдлә китабын дөрдүнчү фәс-линдә «Гәдим инчәсәнәтимизин бә'зи тарихи нәзәри мә-сәләләри» арашдырылып, бәдин-дини мејлләр, тарихи дөврләр ајдынлашдырылып.

Атәшпәрәстлик дөврүнүн мифоложи характерли сәнәт әсәрләри мұасирләримизә сирли, сәһрли, мө'чүзәли көрүнсә дә онлар дуалист тенденсијанын бәдини образ-лары вә реал, һәјати һәгигәтләрин, јүксәк сәнәткарлы-ғын јетишдирмәси кими чох гијмәтлидир.

Әсәрдәки тарихи нәзәри мәсәләләрлә охучулары даһа әтрафлы таныш етмәк үчүн, мәтидә ајры-ајры мөв-зуларын јазылмасында истифадә едилмиш мұһүм әсәр-ләрин ады верилир.

ТӘСВИРИ С ӘНӘТИ МИЗИН МӘНШӘЈИ ҲАҒҒЫНДА

Инчәсәнәтин мәншәји мәсәләси һәлә узаг кечмишдән бир чох алимләри марагландырмыш вә бу һагда бир сыра гијмәтли фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Ерамыз-дан габаг V-I әсрләрдә јашамыш гәдим јунан философ-ларындан Платон, Аристотел вә Лукретсиј инчәсәнә-тин јаранмасы сәбәбләрини арашдырмыш вә бу нәтичә-јә кәлмишләр ки, инчәсәнәт тәбиәтин инсанлара тә'-сири вә онун тәглид едилмәси нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр.

Даһа сонралар XVI әсрдә Италијада јашамыш интибаһ дөврүнүн мәшһүр алим вә рәссамы олан Леонардо да Винчи дә өзүнүн «Рәссамлыг һағгында рисалә»синдә инчәсәнәтин мәншәји мәсәләси барәдә өз гијмәтли мұлаһизәләрини сөјләмишдир. Онун фикрин-чә, рәссамлыг тәбиәтин нәвәсидир. Чүнки рәссамлыг тәбиәтин јаратмыш олдуғу шејләрдән доғмушдүр.

Франсыз маарифпәрвәрләринин көркәмли нұмајәндә-си Дени Дидронун фикринә көрә, инчәсәнәт ибтидан инсанда реал һадисәләрин практики мұшаһидәләрини топламаг вә мөһкәмләндирмәк еһтијачы доғдуғу за-ман әмәлә кәлмишдир. Д. Дидро инчәсәнәтин мәншәји һағгында үмуми тәсвир вермишсә дә, бу ишдә чидди әһәмијјәти олан инсанларын јарадычылыг хусусијјәтлә-ри илә марагланмамышдыр. Алман философлары исә әксинә, бу мәсәләнин һәллиндә инсанларын јарадычы-лыг хусусијјәтләрини әсас көтүрмүшләр.

Кантын тә'сири алтында олан Фридрих Шиллер «Инсанын естетик тәрбијәси һаггында мәктублар» адлы әсәриндә көстәрир ки, инсанлар әшјалара һәјати еһтијач дујмадан белә онларла өзүнү бәзәјәрәк, онларын көзәллији илә әјләнирләр. Инсанын севинчдән атылыб дүшмәси рәгсә чеврилир. Шиллерин бу «ојун нәзәријјәси» чәмијјәтин ичтимаи тәләбләри илә һеч бир әлагәси олмајан «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсини тәблиғ едән буржуа алимләри үчүн истигамәтләндиричи вәсаит олмушдур. Онлар Леонардо да Винчи вә Дидронун јухарыдакы фикирләрини рәдд едәрәк көстәрирдиләр ки, инчәсәнәтин әмәлә кәлмәси инсан чәмијјәтиндән асылы олмамышдыр. Инчәсәнәт инсанларын биолокијасында дәрин көк салан анаданкәлмә фитри бир габилијјәтдир.

Јалныз 1903-чү илдә франсыз Соломон Рејнак биринчи дәфә олараг, макик (сеһирли) варлыг фәрзијәсини ирәли сүрәрәк палеолит (даш дөврү) инчәсәнәтиндә чәкилмиш сеһрли тәсвирләри чәмијјәтин еһтијачлары илә (ов ишләри илә) әлагәләндирмишдир.

Илк дәфә олараг, елми коммунизм баниләри К. Маркс вә Ф. Енkelс ибтидаи инсанларын инчәсәнәтин јаранмасы һаггында дүзкүн материалист фикир ирәли сүрмүшләр. Онлар «Алман идеолокијасы» адлы әсәрләриндә јазырлар ки, чәмијјәтин идејаларынын, тәсәвүрләринин вә шүүрларынын јаранмасы инсанларын мадди фәалијјәти илә (истеһсал просеси илә) әлагәдардыр, бунлар «реал һәјатын дилидир». Беләликлә, марксизм классикләри инчәсәнәтин јаранмасыны билаваситә шүүрла әлагәләндирмишләр. «Аилә, хусуси мүлkiјјәт вә дөвләтин мәншәји» әсәриндә Ф. Енkelс бу фикрә бир дә гајыдараг ибтидаи инчәсәнәтин јаранмасында ичтимаи шүүрун ојнадыгы мүтәрәгги ролу хусусилә гејд етмишдир.

Шүүрун јаранмасы вә инкишафы исә өзлүјүндә бәшәр тарихинин јаранмасы илә, әмәклә, истеһсал мүнәсибәтләринин инкишафы илә бағлыдыр. Инчәсәнәтин синфи олмасы да бурадан доғур. Лакин буржуа алимләри инчәсәнәтин синфи хусусијјәтини өрт-басдыр етмәјә чалышырлар. Бу мәгсәдлә онлар инсан шүүрунун естетик фәалијјәтини көлкәдә бурахан белә бир нәзәријјә ирәли сүрүрләр ки, куја һејванлар, һәтта гушлар

да шүүрлу инчәсәнәт јаратмаға гадирдир, онлар да бәдii зөвгә маликдир. Орнитолог Шарп «Гуш дүнјасынын харигәләри» әсәриндә бу фикри ирәли сүрүр. Һалбуки, Дарвин вахтилә сүбут етмишдир ки, гушларда баш верән әлванлыг вә с. бәзәк хусусијјәтләри шүүрла әләгәси олмајан һејвани инстинкт әламәтидир.

Ф. Енkelс «Анти-Дуринг» әсәриндә гејд едир ки, инчәсәнәт вә елм күчлү әмәк бөлкүсү сәјәсиндә јарана биләрди. Бу әмәк бөлкүсү садә, физики әмәклә мәшғул олан күтләләрин ишинә рәһбәрлик едән дөвләт фәалијјәти илә, тичарәтлә сонралар исә елм вә инчәсәнәтлә мәшғул олан бир овуч имтијазлы адам арасында олан әмәк бөлкүсү иди.

Инсанын бәдii фәалијјәти идракын вә јарадычы әмәјин хусуси формасы олараг синифләрин јаранмасындан даһа габаг әмәлә кәлмишдир. Археоложи абидәләр көстәрир ки, бәдii јарадычылыг һаггында шүүрлу тәсәввүр олмадығы вахтларда да ибтидаи инсанлар тәсвири сәнәт әсәрләри јаратмышлар. Бәшәријјәтин јашы тәхминән милјон илә бәрабәрдир. Бундан анчаг 900 мин ил кечәндән сонра инсан әли вә бејни јарадычылыг үчүн јетишмиш олду. Даш аләтләрин јарадылмасы исә бундан даһа гәдимдир. Даш кими бәрк материалын мүхтәлиф формалара салынмасы инсанларда рәсм чәкмәк бачарығынын јаранмасына көмәк етмишдир. Бир чох нәсилләр ов етмәк, һејванлары тәләјә салмаг үзәриндә хејли дүшүнәндән сонра, һәмин һејванларын рәсмини чәкмәк мәсәләси ортаја чыхмышдыр. Гаја вә мағара рәсмләри һеч дә шиллерчиләрин иддиа етдији кими «әјләнчә, зөвг» үчүн дејил, практики әһәмијјәтә малик олмушдур. Гәдим инсанлар, овдан әввәл, овланацаг һејванын гаја тәсвири үзәриндә атычылыг мәшғләри, практики ов әмәлијјаты апарымышлар.

Тәбиәт гүввәләринә гаршы мүбаризәдә ачиз олан ибтидаи инсанларда тотемизм әгидәси чох мөһкәм иди. Гәбиләләр мүгәддәс сәјдыглары мүхтәлиф һејванларын һимајәсинә сығыныр, чәтинлијә дүшәндә онлардан ницат көзләјирдиләр. Одур ки, һејван тәсвирләринин чоху белә мүгәддәс тотемләрин рәсмләриндән ибарәтдир.

Ибтидаи инсанлар газыдыглары рәсмләр васитәсилә бир-бири илә әлагә дә сахлајырмышлар ки, бунун да

нәтижәсиндә тәсвирли язылар (пиктографија) мејдана кәлмишдир. Ибтидаи тәсвири сәнәт, ејни заманда бәшә-ријјәтин ибтидаи билијини өјрәнмәк үчүн дә јажшы мән-бәдир.

Орта даш дөврүндә јарадылмыш бу рәсмләрин мәр-кәзиндә һејван фигурлары дурур. Бу ибтидаи инсанла-рын тәбиәтә, хусусилә һејванат аләминә көстәрдикләри марагла изаһ едилир. Буна көрә дә һејван тәсвирләри инсан рәсмләринә нисбәтән даһа реалистикдир.

Беләликлә, инсанлар инчәсәнәт һаггында һеч бир анлајыша малик олмадан, онун һәгиги ичтимаи әһәмиј-јәтини баша дүшмәдән сәнәт әсәрләри јаратмаға баш-ламышлар.

Ибтидаи инчәсәнәт харичи аләмин дәрк едилмәсиндә илк идрак формаларындан бири олмагла галмајыб ејни заманда естетик хусусијјәтләрә дә маликдир. Белә есте-тик һиссләр даш аләтләрин јарадылмасы просесиндә је-тишиб ортаја чыхмышдыр.

Мезолит дөврүндә тәсвири инчәсәнәтин бир чох мү-һүм үсуллары мејдана чыхмышдыр. Тәсвирләрин ком-позисија гурулушуна табе едилмәсини, рәсмләрин һа-шијјә алынмасыны, һејван сурәтләринин сәтһә ујғун олараг чызылмасыны, чох фигурлу композисијаларын јарадылмасыны вә с. буна мисал көстәрмәк олар. Ахы-рынчы хусусијјәт ибтидаи рәссамларын үмумиләшдири-чи тәфәккүрә малик олдуғуна дәлаләт едир.

Бу дөврдә орнаментин илк формалары тәсвири ин-чәсәнәт формалары илә јанашы олараг инкишаф едир. Ибтидаи рәссам тәбиәтдә һејванат вә нәбатат аләмин-дә олан орнамент мотивләрини сечмиш, онларда олан симметрија, ритм хусусијјәтләрини нәзәрә алмыш, тәс-вир үнсүрләринин гаршылыглы әлагә, мүвазинәт кими ганунаујғунлуғларынын сиррини ачмышдыр.

Сонракы неолит (јени даш дөврү) мәрһәләсиндә тәт-биги инчәсәнәтин инкишафына тәкан вермиш дулусчу-луг күрәләри. јарадылыр, орнамент чеврәләр, үчбучаг-лар, шаһмат дамалары кими мотивләрлә зәнкинләшир.

Ибтидаи ичма гурулушунда инсанлар арасында баш верән јени ичтимаи мүнәсибәтләр, инчәсәнәтә тәзә-тәзә хусусијјәтләр кәтирир. Сәһркарлыг (магија) бу мәрһәләдә мифоложи тәсәввүрләр вә култлар системинә

чеврилир. Гејри-реал, гаранлыг тәсәввүрләр дүнјасыны тәмсил едән «мүгәддәс» һејванларын—тотемләрин култ-лары кәһинләрин, чадукәрләрин јетишмәсинә сәбәб олур. Инчәсәнәти өз әлләриндә силаһа чевирән бу иб-тидаи дин хадимләри она әфсанәви хусусијјәт вермәклә, ону реалистик инкишаф јолундан узаглашдырылар. Одур ки, тәсвирләр әввәлләр олдуғу кими реал вар-лығын сурәтләри дејил, сирли гүввәләрин рәмзи олан бүтләри, аллаһлары тәмсил едир, рәсмләри схематик-ләшдирир.

Бу дөврдә диқәр гәбилә үзвләриндән һеч бир им-тијазла фәргләнмәјән гәбилә рәссамлары мәрдлик, садә-лик вә гүввә ифадә едән инчәсәнәт әсәрләри јаратмыш-лар. Лакин бу әсәрләрин мәзмуну, јарадычы шүүрун зәифлији үзүндән хејли мәнһуд иди. Рәссамлар схема-тикләшдирмә јолу илә дүз вә әјри хәтләри үмумиләш-дирмәји, мүчәррәдләшдирмәји, рәсмләрин сәтһ үзә-риндә јерләшдирилмәсини һәлә өјрәнирдиләр. Бу хусу-сијјәтләр гулдарлыг дөврүнүн инчәсәнәти үчүн бөјүк һазырлыг иди.

Гәдим Азәрбајчан инчәсәнәти јухарыда дедијимиз гәјдалар әсасында јаранмыш вә инкишаф етмишдир. Азәрбајчан инчәсәнәтинин ән гәдим абидәләри мағара вә гәја тәсвирләриндән ибарәтдир.

ТӘСВИРИ СӘНӘТИМИЗИН КӨКЛӘРИ

Тәсвири сәнәтимиз өз мәншәјинә көрә бир чох тари-хи, бәдii јарадычылыг көкләринә бағлыдыр. Бу көклә-рин ән гәдими орта даш дөврүндән (е. ә. XII миниллик-дән) башлајыб, јерли Гобустан гәбиләләринин бәдii јарадычылығыны тәмсил едир.

Гобустан гәјнағлары. Азәрбајчан—өлкәмиздә ашкар едилмиш гәдим инсанларын илк јашајыш мәскәнләрин-дән биридир. Һеч тәсадүфи дејил ки, палеолит (даш) дөврү инсанларынын ән әзәмәтли бир мағарасы Азәрбај-чанын һадрут рајонунда археолог М. М. һүсәјнов тәрә-финдән тапылмышдыр. О, 1968-чи илин јайында һәмин мағарада неандертал (азыхантроп) адамын алт чәнә-

сини кәшф етмишдир. Бу надир тапынты Азербайжаны бүтүн дүңјаја өлкәмиздә илк гәдим инсанларын мәскәнләриндән бири кими танытдырмышдыр.

Археологларымызын республикамызын әразисиндә кәшф етдикләри бир сыра надир археоложи абидәләр әчдадларымызын даһа сонракы мәдәни ипкишаф мәрһәләләрини јахшы сәчијјәләндирир. Онлардан И. М. Чәфәрзадәнин кәшф етдији мезолит (орта даш) дөврүндән башламыш орта әсрләрә гәдәр давам етмиш Гобустанын гаја тәсвирләрини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр.

Археолог Исаг Чәфәрзадә Гобустан гаја тәсвирләринин ашкар едилмәси, дөврләшдирилмәси, горунмасы, тәблиг едилмәси, елми тәдгиги, сурәтләринин чыхарылмасы саһәсиндә узун мүддәт чалышмыш вә онлары бүтүн дүңјаја танытдырмышдыр. Инди онун ишини истәдадлы археологлар Чәфәргулу Рүстәмов вә Фирузә Мурадова давам етдириләр.

Гобустанда орта даш-мезолит (е. ә. XVIII минилликләр) дөврүнә анд чохла гаја тәсвирләри ашкар едилмишдир. Онлар тәсвири сәнәтимизин көкләрилә сыхы сурәтдә бағлыдыр. Бу бәдии сәнәт сонракы дөврләрдә дә давам вә ипкишаф етдирилмишдир. Буна көрә дә мезолит дөврү тәсвири сәнәтимизин ән гәдим мәрһәләси кими инчәсәнәт тарихимизә дахил едилмишдир.

Мезолит дөврүнүн ибтидаи инсанлары әт әлдә етмәк үчүн вәһши һејванларын овланмасына хүсуси әһәмијәт верирдиләр. Бу ишдә Гобустанын овчулары чахмаг дашындан һазырланмыш бычаглардан, ох вә каманлардан кениш сурәтдә истифадә етмишләр. Ов гәдим гобустанлыларын мадди вә мәнәви һәјатына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Одур ки, Гобустанын гәдим рәссамлары өз гаја тәсвирләрини анчаг ов вә овчуларла әлагәдар мәсәләләрә һәср етмишләр. Бунунла әлагәдар олараг гајаларда анчаг овда иштирак етмиш кишиләр тәсвир едилмишдир. Гадынлар исә һеч вахт ов тәдбирләриндә иштирак етмәјиб, тәкчә ев ишләри вә мешәдән мејвә јығмагла мәшгул олдуғлары үчүн гајаларда тәсвир едилмәмишләр.

Мезолит дөврүнүн гаја тәсвирләри Гобустанын Бөјүкдаш дејилән рајонунда јерләшмиш мағараларын дахили диварларында вә онларын әтрафындакы гајалығларда јарадылмышдыр.

Мезолит рәссамлары силует шәкилли рәсмләр јарадаркән, газма үсулундан, контурлу хәтләрлә тәсвир чәкәркән чызма үсулундан истифадә етмишләр.

Әлләриндә бычаг тутмуш, күрәкләриндән каман асылмыш овчуларын силует тәсвирләри тамашачыја гүввәтли тә'сир бағышлајыр. Схематик тәрздә газылмыш енли күрәкли, уча бојлу бу фигурларын маһир овчу сурәтләри олдуғуна инанырсан. Овчуларын бурун, ағыз, көз вә с. һиссәләри көрүнмүр, 1,5 м һүндүрлүкдә олан бу фигурлар бир-биринә бәнзәр, үмуми тәсәввүр ојадан, ејни заманда гүввәтли тә'сир бағышлајан, инандырычы сурәтләрдир. Гәдим рәссамлар өз мәһдуд јарадычылыг имканларындан истифадә едәрәк әзәмәтли, гүввәтли вә чәсарәтли овчу сурәтләри јаратмаға чалышмыш, нисбәт вә реалистик хүсусијјәтләри көзләмәмишләр, овчуларын үч бахымдан өн, јан вә арха тәрәфдән тәсвир едилмәсинә чалышмышлар. Бу дөврүн јетишдирмиш олдуғу тәсвир мотивләриндән бири дә инсан фигурларында әл вә ајағларын һәрәкәтсиз вә стандарт вәзијјәтдә верилмәсидир. Әксәр һалларда овчуларын голлары јанлара доғру ачылмыш һалда, гычлары исә јарымбүкүлү вәзијјәтдә тәсвир едилир. Ганун шәклини алмыш бу тәсвир мотивләри сонракы дөврләрин рәссамларына да өз тә'сирини көстәрмишдир.

Гобустан овчулары кәшф етмишдиләр ки, вәһши өкүзләр өзләринин гүввәтли иј дујмаг габилијјәтләринә јох, зәиф көзләринә е'тибар едир вә она көрә дә өзләринә бәнзәр варлығлары өз һәмчинсләри һесаб едиб јахынлығларына бурахырлар. Вәһши өкүзләрин бу сәһвиндән истифадә едән овчулар өлдүрүлмүш һејван чәсәдләриндән дүзәлтдикләри мүгәвваларын, кизләнчәкләрин архасында кизләнәрәк, һејванлара јахынлашыр вә онлары асанлығла овлајырлар. Бөјүкдаш гајаларында белә кизләнчәкләрин јан тәрәфдән верилмиш силует рәсмләринә тез-тез раст кәлирик. Бу рәсмләрдә фигурларын шишман гарынлары вә узун ағача кечирилмиш һејван башлары диггәти чәлб едир. Бу фигурларын гарынларынын шишман олмасына әсасланан бәзи тәдгигатчылар сәһв олараг онларын гадын тәсвирләри олдуғуну иддиә едирләр.

Марағлы бурасыдыр ки, Алманија Федератив Республикасынын профессору Б. Гржимек сон илләр вәһши һејванлар үзәриндә бир сыра тәчрүбәләр апарараг га-

дим Гобустан овчуларынын јухарыда гејд етдијимиз кәшфләрини елм үчүн јенидән «кәшф» етмишдир [1, сәһ. 140].

Гобустанын гаја тәсвирләри көстәрир ки, овчулар һејванларын көзүнү јајындырмаг үчүн хусуси ов кејимләриндән дә истифадә етмишләр. Онлар һејван дәрисиндән өзләринә енли шалварлар тикирмишләр, енли шалварда асан јеримәк үчүн онун диз вә топуг һиссәләри сарынырды; белә шалвар кејмиш овчулар арха тәрәфдән белләринә һејван гујругу да бағлајырмышлар.

Кизләнчәкләр гәдим әчдадларымызын шуурлу оларак һејванларын чилдинә кирмәси, «образ» јарадычылығы саһәсиндә илк аддымы иди. Одур ки, бу кизләнчәкләр илк театр үнсүрләриндән бири кими диггәти чөлб едир. Сонракы дөврләрдә чилдә кирмәк мәгсәдилә јарадылмыш кизләнчәкләрин (маскаларын) мүхтәлиф нөвләриндән һәм овда, һәм дә ајинләрдә бачарыгла истифадә едилмишдир.

Овчу вә кизләнчәк рәсмләри мезолит дөврүнүн илк мәрһәләси (е. ә. XII—X минилликләр), узунлуғу 2 м-ә јахын олан, контурлу хәтләрлә чызылмыш өкүз тәсвирләри исә һәмин дөврүн сон мәрһәләси (е. ә. X—VIII минилликләр) үчүн характерикдир.

Бөјүкдашын јухары сәкисиндә тез-тез раст кәлдијимиз өкүз тәсвирләриндә һејванларын вәһшилијини көстәрән әјри бујнузлар, әзәләли вә әзәмәтли көвдә, гүввәтли чидов (јал) реалистик тәрздә верилмишдир. Бу рәсмләрдә гоша бујнузлар көвдәнин әјри контрхәттинин мәнтиги давамы кимидир. Бујнузларын архасында бәзән нәзәрә чарпдырылан гоша шагули хәтләр өкүзләрин гулағларыны тәмсил етмәклә бәрәбәр, онларын сәрт характерини дә гејд едир.

Узунлуғу 80 см—2 м олан белә өкүз тәсвирләринин јарадылмасы ова һазырлыг илә әлағәдар олмуш, практик әһәмијјәт дашымышдыр. Мәлүмдур ки, кизләнчәкләрин көмәји илә вәһши өкүзләрә јахынлашмыш овчу учу чахмаг дашылы низә вә јахуд охла һејваны тутарлы тәрздә зәдәләјә билмәсә иди, өзүнү тәһлүкә гаршысында гојмуш оларды. Она көрә дә гәдим овчулар овдан әввәл чидди сурәтдә мәшг етмәли идиләр. Онлар һәмин мәшгләри гајдаларда вә мағара диварларында газылмыш өкүз тәсвирләри үзәриндә кечирирдиләр. Белә ова һазырлыг мәшгләри, чох заман һәдди-бүлуға чәтмыш

кәнчләрин тәрбијәси (инисиасија) мәрәсиминә чеврилди вә кетдикчә ајин шәклини алырды. Бу типли ов мәшгләриндән бири Бөјүкдашын јухары сәкисиндә, 78 №-ли дашда тәсвир едилмишдир. Бурада бөјүк өкүз рәсми гаршысында күрәкләриндә каман олан овчулар атычылыг мәшги кечирирләр.

Гобустанда мезолит дөврүнүн сонунда, өкүзләрлә јанашы габан, ат кими вәһши вә ит кими әһлиләшмиш вә овда истифадә едилән һејванларын реалистик планда ишләнмиш тәсвирләринә дә раст кәлирик.

Тәсвири сәнәтимизин вә әчдадларымызын естетик һиссләринин мәншәји мәсәләләринин тәдиг едилмәсиндә бу лап гәдим гаја рәсмләринин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Фактлар көстәрир ки, тәсвири сәнәтимиз јарандығы күнләрдән реалистик үслуба әсасланмыш, дини тәсәвүрләрдән узаг олмуш, харици аләмлә бағлы шәкилдә ичма гурулушунун ичтимаи еһтијачларына хидмәт етмишдир.

Бәдии кејфијјәтли, реалистик овчу, кизләнчәк вә өкүз тәсвирләри сүбут едир ки, онлар мезолит дөврү рәссамларында јетишмиш олан естетик һиссләрин нәтичәси кими ортаја чыхмышдыр. Бу естетик һиссләр бирдән-бирә, өзбашына јаранмамышды. Онлар ибтидаи ичма гурулушунун, илк ичтимаи чәмијјәтин јетишдирмәси, инсанларын формалашмасы вә онун бәдии тәфәккүрүнүн нәтичәси кими ортаја чыхмышды.

Неолит јени даш дөврүндә (е. ә. VII—V минилликләр) гобустанлылар бир сыра јени мәдәни кәшфләр етмишләр. Онлар кил габларын һазырланмасы вә биширилмәсинә наил олмуш, илк дөфә оларак мәишәт вә ов әшјаларынын дүз хәтт вә нөгтәләрлә бәзәдилмәсинә сәј көстәрмишләр.

Бу дөврдә гаја тәсвири саһәсиндә дә јениликләр баш верир; өкүз тәсвирләри кетдикчә кичилир вә һејванларын һәчмләрини јахшы нәзәрә чарпдыран әјри контур хәтләр дүз хәтләрлә әвәз едилир. Бу һадисә неолитин сонунда, өкүзләрин әһлиләшдирилмәсинә башланмасы вә өкүз овуна олан марағын кетдикчә азалмасы илә әлағәдардыр. Бундан башга балыгчылыг тәсәррүфатынын инкишафы илә әлағәдар оларак гајаларда силует шәкилли реалистик балыг рәсмләри јарадылыр. Малдарлыг вә балыгчылыг кими јени әмәк саһәләринин

ортаја чыхмасы гаја тэсвирлэринин мэзmun вэ формасыны рэнкарэнк едир. Бунун нэтичэсиндэ овчулуға олан ичтимаи мараг кетдикчэ азалды вэ белэликлэ гаја тэсвирлэри сэнэти зэйфлэмиш олду.

Инсанларын рэсмлэри дэ дэжишликјэ уграјыр. Эв-вэлки эзэмэтли, бөјүк овчу тэсвирлэри ортадан чыхыр, онлары малдарларын кичик фигурлары эвэз едир. Бу јени типли рэсмлэрэ биз Бөјүкдашын ашағы сәкисиндэ, отлаглара јахын јерлэрдәки гајдаларда раст кәлирик. Бу эсэрлэрдэ биз илк дэфэ олараг композисија мүрәккәблији вэ мэзmun долгунлуғу илэ үзләширик. Бәзи халларда тэсвирлэр нәгли, мәлуматверичи характер дашыјыр. Белэ тэсвирлэр илк Азәрбајчан пиктограмлары—тэсвирли јазылары сајылыр. Бөјүкдашын ашағы сәкисиндэ 9 №-ли дашда вәһши өкүзүн тутулараг бүтүн гәбилэ үзлэринин иштиракы илэ әһлиләшдирилмәсини хәбәр верән, нәгл едән пиктограм вардыр. Бу тэсвирлэр схематик олса да, динамик вэ тәсирлидир. Көрүндүјү кими гобустанлыларын тәсәррүфат имканлары кенишләндикчэ, гәдим рәссамлар гаршысында чох фигурлу, мэзmunлу композисијалар јаратмаг кими јени вэ мүрәккәб вәзифәләр гојулурмуш.

Дини идејаларын тәсвири сәнәтдэ өз әксини тапмасы узун сүрән, хејли вахт тәләб едән бир јарадычылыг просесидир. Бу, иллэрин, әсрлэрин, минилликлэрин сынағындан чыхан, јарадычылыг сүзкәчиндән кечән бир просесдир. Чәмијјәтдэ ортаја чыхан дини идеја, һеч вахт механики олараг, өз әксини тәсвири сәнәтдэ тапа билмир. Дини тәсәввүрлэрин тәсвири сәнәт образына чеврилмәси үчүн лазым иди ки, бу дини идејалар ибтидаи чәмијјәтин идеолокијасына чеврилсин, үмумән гәбул едилмиш еһкамлара, дини ганунлара чеврилсин, гәбиләнин игтисадијјатына тәсир едән мәнәви гүввәјэ чеврилсин. Орта даш дөврүндэ исә Гобустанда дини тәсәввүрлэрин анчаг көкләри, илкин рүшәјмлэри ортаја чыхмаға башлајырды. Одур ки, онларын бәдии тәфәккүрә тәсир етмәси, тәсвири сәнәт образына чеврилмәси иши сонракы тарихи мәрһәлэлэрин өһдәсинә дүшдү.

Енеолит, мис-даш дөврүндэ (е. ә. IV—III миниллијин биринчи јарысы) гәдим әчдадларымыз дулусчулуғу инкишаф етдирир, кил габлар үзәриндэ габарыг вэ чызма пиктограмлар јарадырдылар. Дулусчулуғун јахшы нүмунэлэри Нахчыван МССР Күлтәпә адлы гәдим ја-

шајыш мәскәниндән тапылмышдыр. Газах рајонунун Баба Дәрвиш јашајыш мәскәниндә ашкар едилмиш кил габлар үзәриндэ тэсвирли јазылар вардыр. Габарыг шәкилдэ вэ чызма үсулу илэ јарадылмыш бу пиктограмларын мэзmunу сәһркар характерли хејир вэ бәрәкәт әјинлэринә вэ овчулуға һәср едилмишдир.

Бу дөврә аид Гобустанын гаја тэсвирлэриндэ дин илэ бағлы бир сыра јени тәсвир мотивлэри ортаја чыхмышдыр. Онлары сәһркарлыг вэ тотемистик әјинлэрә һәср едилмиш гаја тэсвирлэриндә көрмәк олур. Дүз, «Сәһрли» хәтлэрлэ кәсилмиш контурлу кечи тэсвирлэри, баш мүгәввасы кејмиш, коллектив тотем әјини рәгсиндэ иштирак едән силуетли инсан рэсмлэри бу гәбилдәндир.

Бу дөврдә Гобустанда дин илэ әлагәси олмајан рэсмләр дэ јарадылмышдыр. Бир-биринин ардынча гачан маралларын јарым силует шәкиллэри бу бахымдан чох марағлыдыр. Бу гаја тэсвирлэри өз динамиклији вә һәјатилији илэ диггәти даһа чох чәлб едир.

Гаја тэсвирлэри мәдәнијјәти тунч дөврүндэ (е. ә. III—II минилликләр) давам етдирилмишдир. Бу мәдәнијјәтин излэринә Гобустанда, Кәлбәчәр вэ Ордубад дағларында, Абшерон гајаларында раст кәлирик. Бу дөврдә тотем һејванларын рэсмлэри, һејванларын гурбан кәсилмәси вэ с. бу кими дини сәчијјәли тэсвирләр чох кениш јајылмышдыр.

Археолог Г. М. Асланов Абшеронун Шүвәлан, Түркан, Нардаран, Билкәһ, Шаған, Дүбәнди кими кәндләриндә гаја үзәриндә, гәбир дашларында, јашајыш тикин-тилэри вэ ибадәткәһларын диварларында өкүз, кечи, марал, ит, шир, инсан, әјин вэ ов тэсвирлэри кәшф етмишдир. Бу тэсвирлэрдә овчулар ох, каман вэ учуна даш бағланмыш кәмәнд илэ силаһланмышлар. Овчу кәмәнд атаркан ип һејванын ајағларына долашдығы үчүн ону асанлыгла туту билирди. Белә овда итләр дэ иштирак едирди. Илк дәмир дөврүнүн (е. ә. X—VIII әср) гаја тэсвирлэриндә ох вэ каман илэ јанашы низә, ғылынч, хәнчәр вэ ики дишли јаба (шана) кими силаһларын вэ овда иштирак едән итлэрин рэсмлэринә тәсадүф едирик.

Тунч дөврүндә Түркан гајаларында күнәшин рәмзи ишарәлэри олан кечи, хач, бурма (спирал) тэсвирлэри, Мәрдәканын Агдаш дүзүндә исә күнәш мәбәдлэри—

кромлехләр ярадылмышдыр. Һәм ин мә'бәдләрдә дини ајинләр кечирилмишдир. Даирәви шәкилли кромлехләр даш диварларында кечи, ит, ат, инсан рәсмләри вә дини сәчијјәли, хејир вә бәрәкәт әгидәсинә һәср едилмиш тәсвирләр ярадылмышдыр.

ИНЧЭСӘНӘТИМИЗИН ГӘДИМ ТҮРК ТАЈФАЛАРЫ МӘДӘНИЈЈӘТИЛӘ БАҒЛЫ ҒАЈНАҒЛАРЫ

Инчәсәнәтимизин башга бир көкү түрк халqlарынын бәднн тәфәккүрү, ярадычылыг ән'әнәләри вә дини тәсәввүрләри илә бағлы олмушдур. Бу бахымдан Чәнуби вә Шимали Азәрбајчанда тапылмыш, әчдадларымызын гәдим шумер мәдәнијјәтилә јахынлыгындан, әлагәсиндән хәбәр верән инчәсәнәт вә мәдәнијјәт абидәләри хүсусилә диггәтәләјигдир. Онлардан бири гәдим әчдадларымыздан олмуш луллубејләрин, шумер адыны дашыјан Анубанини адлы падшаһларына һәср едилмиш Ғаја үзәриндәки Ғабарыг тәсвир композисијасыдыр (шәк. 1). Бу әсәр е. ә. III миниллијин икинчи јарысында,

Шәкил 1.

да, Һәмәданла Бағдад шәһәрләри арасындакы јолун үстүндәки Ғајада чапылмышдыр. О, әчдадларымызын јаратдыгы мүрәккәб композисијалы илк һејкәлтәрәшлыг абидәсидир. Ғабарыгын јухары мәркәзи һиссәсиндә шумерләрин зәһрә улдузу, севки вә мүһарибә илаһәси Инаннанын рәмзи ишарәләриндән олан дәрдушәли улдуз даирәви лөвһә ичәрисиндә верилмишдир. Ондан солда луллубеј падшаһы Анубанини, сағ тәрәфдә исә

шумерләрин, сонралар, хејир вә бәрәкәт-боллуг илаһәси, битки вә һејванларын һөкмдары олмуш Инанна (Иштар) өзү тәсвир едилмишдир. Һәрби әсирләр-гуллар чыплаг, схематик, кичик мигјасда, әлләри архаларында сарынмыш вәзијјәтдә көстәрилер. Луллубеј падшаһы шумер палтарында сағ әлиндә балтаја бәнзәр силаһ, сол әлиндә ох вә каман тутдуғу һалда Инаннаја бахыр. Әсирин бојнундакы ипи сол әлиндә тутмуш вә сағ әлиндәки һөкмранлыг нишаны олан һалғаны падшаһа тәгдим едән илаһә өзүнүн нишанлары, атрибутлары (голбаг, бојунбагы, чијинләриндәки ағач бары шәкилли бәзәкләри) илә фәргләнир. Ғабарыг фигурлар алчаг бојлу олса да тәсвирин үмуми композисијасы монологит вә тәсирли көрүнүр.

Мидија әразисиндә, Зоһаб шәһәри јахынлыгындакы Сарипул Ғајасында чапылмыш бу Ғабарыг тәсвири аккад дилиндә газылмыш ашағыдакы јазы мүшајиәт едир: «Луллубума падшаһы Анубанини өзүнүн рәсмини вә Иштарын тәсвирини Падир дагында чәкди». Шумерләрин Анубанини адынын семантик мә'насы беләдир: «Аллаһ Ану бизи јаратмыш». Шумерләрин илк аллаһы, көј аллаһы Ан сонракы аллаһларын јарадычысы иди. О е. ә. 2500 илләрдән әввәл баш аллаһ һесаб едилирди. Сонралар бабилләр бу аллаһы Ану, Инаннаны исә Иштар ады илә танытдырмышлар.

Дилчилик вә сәнәтшүнаслыг саһәсиндә апарылан ахтарышлар әчдадларымызын гәдим шумерләрлә јахын мәдәни әлагәдә, үнсијјәтдә олмасы фактларына әсаслаһныр. Гобустанын күнәш рәсмли кәми тәсвирләри күнәшә пәрәстиш е'тигады илә бағлы олараг јарадылмышдыр. Күнәш култу өзү дә өлүләрә пәрәстиш е'тигадыны ортаја чыхармышдыр. Гобустанын күнәш Ғајыqlарыны өлүләр култу, гәдим дәфн ајинләрилә бағламаг лазымдыр.

Гәдим дүнја мәдәнијјәтинин көркәмли арашдырычысы Тур Һејердал е. ә. III миниллијә аид Гобустанын күнәшли кәми тәсвирләрилә гәдим шумерләрин кәмиләри арасында јахынлыг олдуғуну көстәрмишдир. Бу јахынлыг онларын Ғамышдан тохунмасы, ајпараја бәнзәр формада олмасы, күнәш аллаһына хидмәт етмәси илә әсасландырылыр.

Гәдим шумер әсатиринә көрә күнәш аллаһы Уту ајы өзүнә Ғајыг еләјиб, кечә вахты, көјдә сәјаһәтә чыхар-

мыш. Бу сәјаһәтдә падшаһлар да иштирак едәрмишләр. Һәмин әсәтирә әсәсэн шумерләр өз кәмиләрини ғамышдан ајпара формасында тохујурмушлар. Археологлар шумер падшаһларынын ғәбирләриндән, күмүшдән вә ғәтрандан һазырланмыш, ајпара формалы кәми моделләри тапмышлар. Бу кәми моделләри падшаһларын дәфн ајининә хидмәт етмишдир.

Шумерләр өз падшаһларыны аллаһ сәјдығлары үчүн онлары өлмәз, әбәди варлығ һесаб едирдиләр. Одур ки, шумерләр өз падшаһларынын өлүмүнү өлүм кими јох, падшаһын башға бир дүнјаја, өлкәјә көчмәси кими ғаршылајырдылар. Вәфат етмиш падшаһ, онун үчүн ғәбрә гојулмуш күнәш кәмисиндә, куја, о бири дүнјаја көчмәли иди.

Ғәдим мисирлиләр дә фир'онларын дәфн ајинләриндә белә күнәш кәмиләриндән истифадә етмишләр.

Күман етмәјә әсас вар ки, Гобустанын күнәш ғајығлары да өлүләрин руһларыны ахирәт дүнјасына јола салан дәфн ғајығлары олмушдур. Көрүнүр ки, бу мәдәнијјәт Гобустана шумерләрдән кәлмишдир.

Шимали Азәрбајчанын бир сыра даһа башға археоложи абидәләриндә дә ғәдим шумер мәдәнијјәтинин изләрини вә тәсириңи көрүрүк. Онлардан Ханларда тапылмыш е. ә. II миниллијә аид олан, тунч илаһә фигуруну, е. ә. VIII әсрдә хејир вә бәрәкәт ајинләриндә ишләдилмиш вә Кәдәбәјдә ашкар едилмиш өкүз башы формасында олан кил ғабы көстәрмәк олар. Өкүз башынын алнында шумерләрин илаһәси Иштарын һөкмдарлығ нишаны олан үчбучағ тәсвири вардыр.

Чәнуби Азәрбајчанда тапылмыш ики тижәли балта вә Һәсәнлу гызыл чамында шумер мәдәнијјәтинин изләри ачығ-ајдын көрүнүр. Онлар е. ә. X—IX әсрләрә аиддир.

Ахтарылса бу типли абидәләрин Шимали вә Чәнуби Азәрбајчанда даһа чох јајылдығыны ашкар етмәк олар.

Бу мәдәнијјәт абидәләри көстәрир ки, е. ә. I миниллијин башлангычында да ғәдим азәрбајчанлылар шумер мәдәнијјәтинин тәсири алтында бәди әсәрләр јаратмышлар. Марағлыдыр ки, е. ә. I миниллијин сон дөврләриндә дә биз шумер мәдәнијјәтинин тәсириңи вә изләрини Азәрбајчан инчәсәнәти абидәләриндә көрә билирик. Бунун үчүн кифәјәт едәр ки, шумерләрин тәсири

алтында олмуш ғәдим һет (Алишар) керамикасы илә Јалојлутәпә керамикасыны мүғәјисә едәк вә охшар бәдин чәһәтләри ортаја чыхарағ. Бундан әлавә бу дөврдә (е. ә. III—I әсрләрдә) шумерләрин дини-идеоложи тәсирилә Шәкидә фәалијјәт көстәрмиш ај мәбәдинин олмасы вә бунунла әлағәдар оларағ керамикамызда ајпара формалы нахышларын тәблиғ едилмәси дә диггәти чәлб едир.

Ғәдим инчәсәнәтимизин бу шумер проблеми кәләчәк арашдырмаларын диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Чәнуби вә Шимали Азәрбајчанда ғәдим түрк тајфалары мәдәнијјәти өзүнү е. ә. III миниллиқдән көстәрмәјә башламышдыр.

Шимали Азәрбајчанда ғәдим түрк тајфаларындан олан һунларын бәдин јарадычылығ илә бағлы бир сыра марағлы абидәләр дә тапылмышдыр. Ағчабәдидән тапылмыш сары кил ғабыларын (е. ә. II—I әсрләрә аид) тағвары нахышлары јағмур көндәрән көјү тәмсил едәрәк боллуг әгидәси илә бағлыдыр.

Нахчываның Нундабан јериндән тапылмыш кил ғабаға (I әсрә аид) бүст шәклиндәдир. О һөрүк кәздирән ғәдим түркләрин киши типини тәмсил едир.

Ерамызын биринчи әсрләринә аид олан Шамаһы рајонундан тапылмыш оғузларын киши һејкәлләри вә Товуз рајонундан тапылмыш һун боллуг артым илаһәси фигуру пластика сәнәтимизин илк әсәрләриндәндир. Археологларымыз Р. Ваһидов, Р. Көјүшов, Н. Гулијев, 1974-чү илдә Ағдам вә Мардакерт рајонларында 10-а ғәдәр ғәбирүстү даш һејкәл тапмышлар. IV—VII әсрләрә аид бу һејкәлләри археологлар түрк тајфаларынын дәфи адәтләри илә әлағәдар олан абидәләр һесаб едирләр. Ахтарышларымыз көстәрир ки, онлар шаман ғәбирләри үстүнә гојулмуш хәтирәви абидәләрдир.

Бурада бахдығымыз ғәдим түрк абидәләри Азәрбајчанда бу мәдәнијјәтин чох кениш јајылдығыны көстәрир. Сон тәдгигатлар көстәрир ки, ғәдим түрк тајфалары мәдәнијјәтинин Азәрбајчан торпағында көк салмасы ерамыздан әввәлки минилликләрә әлағәдардыр.

Шимали Азәрбајчан әразисиндә кениш јајылмыш даш ат вә гоч һејкәлләри түрк-оғуз ғәбиләләринин бәдин јарадычылығ мәһсулудур. Бу ғәбирүстү һејкәлләр оғузларын дәфи аләтләри илә әлағәдар оларағ јарадылмышдыр.

921—922-чи илләрдә Орта Асија вә Волгабојуну кәзмиш әрәб сәјјаһы Ибн Фәдлан оғуз түркләринин дәфни адәтләри һагда белә јазыр: «Онлардан бир нәфәр өлән-дә онун үчүн евә бәнзәр бөјүк гәбир газырлар. Донуну, кәмәрини, каманыны да она кејдирирләр. Овчуна шәраб-ла долу тахта пијалә, гаршысына ичиндә шәраб олан тахта габ гојурлар, бүтүн әмлакыны кәтириб јанында јерләшидрирләр. Сонра ону бу евдә отурдуб үстүнү јүрд вә ја чадыр шәклиндә торпагла долдурурлар. Мәрһумун атларынын сајына кәрә ат кәсиб јејир, онларын баш, аја, дәри вә гујруғуну (гәбрин үстүндә—*Н. Р.*) ағачларын башына кечирәрәк дејирләр: «Бу атларын үстүндә о беһиштә кедәчәкдир». «Әкәр о (мәрһум—*Н. Р.*) адам өлдүрмүш вә икид олмушса о заман өлдүрдүјү адамларын сајы гәдәр ағачдан јонулмуш адам тәсвирләрини гәбрин үстүнә дүзүб дејирләр: «Будур беһиштдә она хидмәт едәчәк гуллар» [2, сәһ. 63]. Гулларын бурадакы ағач фигурларыны Шәрги Түркүстанда ади дашлар («балбал») әвәз едирди.

Бурадан ајдын олур ки, һәр бир гәбир үзәриндә дүзәлдилмиш јаланчы ат фигуру өлүнү чәннәтә апармалы имиш. Оғузлар исламијјәтдән әввәл өлүләрин руһунун ахирәт дүнјасына кетмәли олдуғуна инанырмышлар. Лакин, көрүндүјү кими, мүсәлманлыг дөврүндә «ахирәт дүнјасына—өлүләр дүнјасына» кетмәк әгидәси мүсәлманлашдырылараг «чәннәтә кетмәк» идејасы илә әвәз едилмишдир. Белә дәфни адәтләринин Азәрбајҗан әразисиндә јашамыш оғуз тајфалары үчүн да характерик олдуғуну күман етмәјә әсас вардыр. Белә ки, үстүндә даш ат һејкәл олан гәбирләри јерли әһали инди дә «оғуз зағасы» адландырыр.

Ибн Фәдланын тәсвир етдији кими Х әсрин әввәлин-дә гурбан кәсилмиш атын галығындан оғузлар гәбир үстүндә ат фигуру јарадырмышлар. О вахт белә дәфни адәти гәбиләдә ат чох олдуғу үчүн мүмкүн иди. Лакин сонракы XV—XVI әсрләрдә, мұһарибәләрлә әлағадар оларат атларын сајынын азалмасы нәтичәсиндә һәмин дәфни адәтиндә дәјишикликләр баш верир: даһа ат гурбан верилмир, гәбир үстүндә исә ат фигуру әвәзинә даш ат һејкәли гојулур. Одур ки, бу дәфни адәтинин гәдим-лијинә бахмајараг даш ат фигурларынын тарихи бир о гәдәр дә гәдим дејилдир. Онлар XV—XIX әсрләрә аиддир.

Азәрбајҗанда оғуз гәбирләринин үстүндә даш гоч һејкәлләри дә чохдур. Күман етмәк ләзымдыр ки, онлар да оғузларын һәмин дәфни адәти илә бағлыдыр. Зәнни-мизчә, Х әсрдә гојунчулугла мәшғул олмуш бәзи гәбиләләрдә адам өләндә ат јеринә гоч кәсилдијиндән гәбир үстүндә гоч фигуру дүзәлдилиб ки, гоч өлүнү «чәннәтә апарсын». Сонракы дөврләрдә, гытлыг вахтларында бу јапма гоч фигурлары даш гоч һејкәлләри илә әвәз едилмишдир. Лакин белә бир мәнтиги суал ортаја чыхыр ки, гоч да аты әвәз едә биләрми? Фолклорумузун—нағылларын сүжетләринә әсасланараг бу суала мүсбәт чаваб верә биләрик. Мәликмәммәд нағылында белә бир һадисә тәсвир едилир: «Мәликмәммәд о саат сычрајыб ағ гочун белинә минди. Амма гоч буну гара гочун белинә тулла-ды. Гара гоч да Мәликмәммәди көтүрүб гаранлыг дүн-јаја апарды». Бурада гоч аты әвәз едир. Һејванларын бу нөв бир-бирини әвәз етмәси гәдим әчдадларымызын тотемистик тәсәввүрләриндән доғмушдур: гәбилә тотеми һәр шејә гадир иди.

АТӘШПӘРӘСТЛИК ДИНИ ИЛӘ БАҒЛЫ ҒАЈНАҒЛАР

Сон тунч вә дәмир дөврләриндә даһа јени көкләр јаранмыш вә инчәсәнәтимиз јени-јени идејалар вә мотив-ләрлә зәнқинләшмишдир.

Бу дөврдә Азәрбајҗанда ирандилли, түркдилли, гаф-газдилли в әс. гәбиләләр мәскән салмышдылар. Кетдикчә јерли әһали Азәрбајҗана ахын-ахын кәлән көчәри тајфаларын һесабына даһа да чохалмышдыр. Гәбилә иттифагларынын јарадылмасы тајфалары бир-биринә даһа да јакынлашдырмыш, ваһид дил, дини әгидә, мәдәнијјәт вә дөвләт јарадылмасы јолунда илк мүтәрәгги тарихи һадисә олмушдур. Гәбилә иттифагларынын тәшкили Чәнуби Азәрбајҗанда е. ә. III миниллијин сонунда баш вермишдир. Бунун нәтичәсиндә Чәнуби Азәрбајҗан игтисади, сијаси вә мәдәни инкишаф бахымындан даһа тез формалашмыш вә Шимали Азәрбајҗана мәдәни тә’сир көстәрә билмишдир. Одур ки, Чәнуби Азәрбајҗанда кениш јайылмыш атәшпәрәстлик дининә вә динин мүғәддәс китабы сајылан Авестанын бир сыра еһкам-

ларына—идејаларына һәр едилмиш инчәсәнәт әсәрләринә Шимали Азәрбајчанда да тәсадүф едилир.

Инчәсәнәтимизин мәншәји мәсәләләрини арашдыраркән, онун көкләрини ашкар едәркән тенденсиячылыға јол вермәк олмаз. Буна көрә тапылмыш һәр бир археоложи абидәнин инчәсәнәт тарихимиздәки мөвгәјини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн онун харичи формасына ујмадан, бу әсәри ортаја чыхармыш ичтимаи-тарихи вә идеоложи сәбәбләри ајдынлашдырмағ лазымдыр.

Азәрбајчанда јайылмыш елә инчәсәнәт әсәрләри вар ки, онлар мәншә етибары илә бир идеоложи әсаса мәнсубдур. Белә абидәләрдән бир чоху Авеста еһкамлары илә бағлы олан сәнәт нүмунәләридир.

Мә'лумдур ки, Авеста аллаһларының символларыны мүхтәлиф һејванлар тәмсил етмишдир. Белә символлардан бири гоч иди. Гоч боллуг, артым вә су илаһәси олан Анаһити тәмсил етмишдир. Һәсәнлудан тапылмыш гызыл чамын (е.ә. IX әсрә аид) габартыларында чылпаг Анаһити гоша гоч фигуру үстүндә тәсвир едилмишдир.

Е.ә. I минилликдә Чәнуби Азәрбајчанда гоч тәсвири Анаһитин боллуг әгидәсинин рәмзи кими чох јайылмышды. Буна мисал оларағ Көјтәпәдән тапылмыш даш гоч фигурларыны (е.ә. X әсрә аид) көстөрмәк лазымдыр. Бу бахымдан I миниллијин башланғычына аид Мидија әразисиндән тапылмыш кил чамлар да диггәти чәлб едир. Һәмин дөврә аид Маннада тапылмыш археоложи абидәләр дә чох марағлыдыр. Һәсәнлудан тапылмыш «чајник» типли бә'зи зооморф габларын гулпу гоч фигуру шәклиндә һазырланмышдыр.

Гејд етдијимиз чам вә габлардан хејир вә бәрәкәт, боллуг, артым дини етигадлары илә бағлы олан сәһркарлығ ајинләриндә истифадә едилмишдир. Гоч фигуру илә бәзәнмиш габлар һәм ичтимаи јерләрдә дини ајинләрдә вә һәм дә мәишәтдә ишләдилмишдир. Мәишәтдә ишләдилән гоч башы формасында олан кил ритонларын (ички габлары) бир сыра нүмунәләри Зивижә (Манна) усталары тәрәфиндән е.ә. VIII әсрдә һазырланмышдыр.

Авеста идејалары илә бағлы олан бу археоложи абидәләрин бә'зи типләринә вә орижинал формаларына Шимали Азәрбајчанда да раст кәлирик. Е.ә. II минилликдә, тунч дөврүндә Шимали Азәрбајчанда да Анаһит идејалары илә әлағәдар олан зооморф габ нүмунәләри

һазырланмышдыр. Онлардан гәһвәји туффит дашындан олан чамын гулпу гоч фигуру формасындадыр. О, Шамхор рајонунун Гасым Исмајылов кәндиндән тапылмышдыр. Минкәчевирдән тапылмыш чам да (е.ә. VII—V әсрләрә аид) туффит дашындан һазырланмышдыр. Онун гулпу гоша гоч башы фигуру шәклиндәдир. Чамын ичини мәркәздә гоч тәсвири вә кәнар даирәви һашијәдә нахышлар бәзәјир. Бүтүн тәсвир вә нахышлар күмүшлә долдурулмушдур.

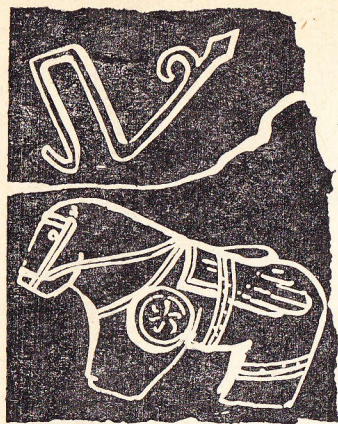
Минкәчевирдән тапылмыш бә'зи зооморф кил габларын (е.ә. IV—I әсрләрә аид) гулплары илә ағызларыны да гоч фигурлары бирләшдирир.

Бу нүмунәләр дә Анаһит илә әлағәдар олан сәһркарлығ ајинләриндә ишләдилмишдир.

Азәрбајчанын һәм чәнуб, һәм дә шимал әразисиндә гәдим әчдадларымыз Авеста идејаларына, Анаһит етигадына пәрәстиш етмиш вә өз атәшпәрәстлик әгидәләрини инчәсәнәт әсәрләриндә әкс етдирмишләр. Сон тунч дөврүндән башлајарағ инчәсәнәтимизин мәншәјинин бир голу һәмин әгидәләрдән гидаланмышдыр.

Атәшпәрәстлик идејаларынын Шимали Азәрбајчанда јайылмасы илә әлағәдар оларағ халғ јарадычылығна свастика формалы нахыш дахил олмуш, Авестадан кәлмә пластик тәсвир мотивләри зооморф керамикада кениш сурәтдә јайылмыш, ме'марлығда сүкут галалары-дәфн дахмалары, од мә'бәдләри, атәшкаһлар кими тикинтиләр ортаја чыхмышдыр.

Инчәсәнәтимизин көкләри гәдим мәдәнијјәтимизи мүхтәлиф идеоложи бахышлар вә тәсвири сәнәт мотивләри илә зәнкинләшдирмишдир. Бу мә'нәви кејфијјәтләр, бәдии наилијјәтләр кетдикчә синкретикләшмиш, вәһдәт шәклини алмыш вә халғымызын үмуми инчәсәнәт ирсинә чеврилмишдир.

АТӘШПӘРӘСТЛИЈИН ГӘДИМ СӘНӘТЛӘРИМИЗӘ ИДЕОЛОЖИ ТӘСИРИ

БӘЗИ АТӘШПӘРӘСТЛИК ЕҢКАМЛАРЫ ҒАГГЫНДА

Гәринәләр гәринәләри әвәз етди, дәјишди. Дәјишди гоча дүнјанын симасы да; кәнчләшди тәбиәт дә, чәмијјәт дә. Нәһајәт кәлди, тарихин астанасында дајанды, көрүк нәфәсли, зиндан сәсли дөмир дөврү. Башлады фәалијјәтинә е. ә. I миниллијин мөчүзәли гәринәләри.

Азәрбајчан шималда Дағыстан дағларына, чәнубда Урмија көлүнә, шәргдә исә Хәзәр дәнизинә «арха» дејиб, дајанмышды, заманын һөкмүнү көзләјирди, дәјишмәк үчүн, вугарлашмағ үчүн, көзәлләшмәк үчүн, јенијени харигәләрин, мөчүзәләрин шаһиди олмағ үчүн.

Бу дөврдә әчдадларымызын әглинә һаким кәсилмиш дини тәсәввүрләр ичәрисиндә атәшпәрәстлик даһа јүксәк мөвгејә малик иди. О, бир дин кими, бир идеоложи гүввә кими инсанларын ичтимаи фәалијјәтинә вә мәшәтдәки давранышларына мүәјјән истигамәт верирди.

Һәсәнлуда апарылмыш археоложи газынтылар вә Зивијәдә тапылмыш «инчәсәнәт әсәрләриндән ибарәт дәфинә» вә с. Чәнуби Азәрбајчаны атәшпәрәстлик дининә пәрәстиш едән бир өлкә кими сәчијјәләндирир. Археологларын һәсәнлу тәпәсиндә тапдығлары атәшпәрәстлик мәбәди, мәбәддә ишләнмиш габарыг тәсвирли күмүш күлдан вә гызыл чам кими надир сәнәт әсәрләри диггәти чәлб едир.

Бу дөврдә өлкәмиздә башлыча дини тәсәввүр олан атәшпәрәстлик инчәсәнәтин инкишафына тәсир етмиш, јарадычы идеоложи гүввәјә чеврилмишдир. Бу мәсәлә

өзүнү Чәнуби Азәрбајчанда, Манна дөвләтиндә даһа габарыг шәкилдә көстәрмишдир.

Маннанын декоратив сәнәт нүмунәләриндә, бәзән сүжетли, пиктограм сәчијјәли, Авеста еһкамлары илә бағлы олан тәсвирләрә дә раст кәлирик. Көрәсән нечә олмуш ки, атәшпәрәстләрин пејғәмбәри Зәрдүштдән (е. ә. VI ә.) 3 әср, Авестанын илк дәфә јазылмасындан (е. ә. V ә.) 4 әср әввәл Манна әһалиси арасында атәшпәрәстлик еһкамлары јайылмыш вә инчәсәнәтдә өз әксини тапмышдыр.

Бизә елә кәлир ки, бу, атәшпәрәстлијин илк әсатирлик, шифаһилик дөврү илә бағлы олан бир мәсәләдир. Бу дөврә бир нәзәр салағ.

Атәшпәрәстләрин дини көрүшләринин күллијјаты, гануну кими ортаја чыхмыш Авестанын инкишаф дөврләрини А. О. Маковелски тәдгиг етмишдир. О, Авестанын илк шифаһилик, әсатирлик мәрһәләсиндә иштирак етмиш бир чох тајфа вә гәбилә мифләринин ролундан белә данышыр: «Зәрдүштлүк вә Авестанын чохәсрлик тарихи вардыр. Әкәр сонралар Зәрдүштлији јаратмыш тәсәввүрләрин мәнбәләрини онларын тарихиндә илк мәрһәлә һесаб етсәк, онда кәләчәк зәрдүшт дүнјасынын (гәрбдә Кичик Асијадан башлајарағ, шәргдә Әфғаныстанын өзүнә кими вә шималда Азәрбајчан вә Ермәнистандан чәнубда Һинд океанына гәдәр) кениш саһәсиндә, узағ кечмишләрдән танынмыш гәбилә аллаһларына анд әсатирләри биринчи дөврә дахил етмәк лазимдыр. Бу әсатирләр Авестанын тәркибинә дахил олмуш «Јашт»ларда мүәјјән гәдәр гејд едилмишдир» [3, сәһ.79].

Ирандилли арија тајфалары Иран јайласына е. ә. III минилликдән, башлајарағ, хүсусилә II минилликдә вә I миниллијин башланғычында кәлмишләр [4, сәһ.108—109].

Онлардан да чох әввәл Иран әразисиндә мәскән салмыш манналыларын әчдадлары Луллубејләр, Кутиләр, еләчә дә Һурритләр, Еламлар, мидијалылар вә с. гәбиләләр минилликләр боју өз дини әсатирләрини јаратмыш вә бу әсатирләр ағыздан-ағыза кечәрәк үнсијјәтдә олдуғлары јахын гоншу гәбиләләрин дә фолклорунда өзүнә јер тутмуш вә доғмалашмышдыр. Она көрә дә ајры-ајры дини әсатирләрин әсл мүәллифләрини—һан-

сы халга аид олдуғуну дәгиг тә'јин етмәк олмур. Мә'лум шејдир ки, Авеста «Јашт»ларындакы дини әсатирләр тәкчә арија тајфаларына јох, һәм дә јерли гәбиләләрә мәхсусдур. Бу һагда гәдим Иран тәдгигатчылары ма-
рағлы фикирләр сөјләмишләр. Онлардан Иггар Әлијев «Мидија тарихи» әсәриндә јазыр: «Бизә чох јакшы мә'лумдур ки, Иран јайласы әразисиндә Зәрдүштијин јаранмасындан чох әсрләр әввәл Аһура Маздаја сита-
јиш едилирди» (сәһ. 299). О, даһа сонра гәдим ассур китабәләринә (е. ә. XII—VII әср), әсасән Аһура Маз-
данын илкин шәкилдә һурит мәншәли ики аллаһдан (Ассара—Мазашу) ибарәт олдуғуну ирәли сүрүр (сәһ. 299—300). Нәһајәт И. Әлијев белә нәтичәјә кәлир: «Көрүнүр ки, ирандилли әһалинин дини әгидәсинин мүйәјјәнләшмәсиндә јерли ајинләрин тә'сири олмушдур» (сәһ. 300). Һәмин фикри И. М. Дјаконов да өзүнүн «Мидија тарихи» китабында белә тәсдиг едир: «...гејд етмәк лазымдыр ки, Авеста дини үмумијјәтлә иранлы олмајан вә ирандан әввәлки әһалинин көһнә дини көрүшләринин тә'сирилә јарадылмышдыр» (сәһ. 371).

Ону да нәзәрә алмағ лазымдыр ки, е. ә. I минилли-
јин башланғычында ирандилли гәбиләләр өлкәнин учғар рајонларында да көрүнүр вә өзләрилә бу јерләрә јени дини көрүшләр кәтириләр. Бу һагда В. Г. Луконин белә јазыр: «...артыг е. ә. IX әсрдә ассур мән-
бәләри Иранын гәрбиндә (Урмија көлүнүн чәнуби-шәрг саһилиндә) парс гәбиләләринин олдуғуну гејд едир» (5, сәһ. 57). Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Авеста аллаһларынын конкрет образлар шәклинә дүшмәсиндә јерли елам вә һуррит әсатирләриндәки јарынсан, јарывәһши варлығларын тәсвирләриндән истифадә едилдији һаггында, гәти шәкилдә олмаса да, фикирләр сөјләнилмишдир [6, сәһ. 371]. Бунунла әлагәдар оларағ И. М. Дјаконов бу әсатир образлары илә Авеста еһ-
камлары арасында «бирбаша әлагә» олмадығыны да ирәли сүрүр. В. Г. Луконин дә бу фикирдәдир. Бу е'ти-
разлара вә тәзадлы фикирләрә бахмајарағ биз елә күман едирик ки, е. ә. IX—VII әсрләрдә һәм Һәсәнлу, һәм дә Зивијә инчәсәнәт әсәрләриндә атәшпәрәстлик идејалары тәблиғ едилмишдир. Бу фикри бир чох әсәрләрин тәсвир мотивләри сүбүт едир. Мисал үчүн Зивијәдән тапылмыш, үзәриндә кәһин тәсвири олан ситулаја бахағ (шәк. 2). Бурада гурбанкаһ гаршысын-

Шәкил 2.

да гучағында баресма олдуғу һалда дуа едән кәһин тәсвир едилмишдир. Шәргшүнаслар узун илләрдән бәри бу сурәтин «мусигичи» олдуғуну иддиа едирдиләр. Биз бу образын кәһинә мәхсус олдуғу фикрини ирәли сүр-

мәклә е. э. VIII эсрдән башлајараг Зивијә инчәсәнәт әсәрләриндә атәшпәрәстлик еһкамларынын тәблиғ едил-
дијини сүбут етмәјә чалышдыг [7, сәһ. 52].

Зивијәнин башга бир зәркәрлик әсәриндә, гызыл синәбәндин бәдии тәртибатында да атәшпәрәстләрин дуализм тенденсијасы, дүнјанын ики һиссәдән—хејир вә шәрән ибарәт олмасы идејасы өзүнү көстәрир.

Е. э. IX әсрә аид олан һәсәнлу гызыл чамынын габарыг тәсвирләриндә исә атәшпәрәстлик идејаларына һәср едилмиш бир чох тәсвир мотивләри вардыр. Он-
лардан јухары чәркәдә верилмиш Аһура Мазданын образы Авеста еһкамларына ујғун шәкилдә јарадыл-
мышдыр. Ашағы чәркәдә од гурбанкаһы гаршысында
дуа едән, гучағында баресма олан ағзы сарыглы каһин
вә икибашлы гоч үстүндә дајанмыш чылпаг илаһә Ана-
һит сурәти дә Авеста еһкамларына ујғундур. Бу әсәрдә
Авестанын бә’зи символик тәсвирләринә дә јер верил-
мишдир. Буна мисал олараг Аһура Мазданын арабасы-
на гошулмуш өкүз образыны көстәрмәк олар. Авестаја
көрә бу өкүз тәсвири торпаглара јағынты көндәрән ила-
һә Тиштријанын рәмзи сурәтидир.

Е. э. I миниллијин башланғычында Иран әразисин-
дә јашајан кәлмә арија тајфалары илә јерли әһали вә
еләчә дән онларла ассурлар арасында үнсийјәт хејли
гүввәтләнмиш, гаршылыглы мәдәни әләгә синкретик шә-
кил алмаға башламышды. Одур ки, е. э. IX әсрә аид
Һәсәнлу галасында, атәшпәрәстлик мә’бәдинин јанында,
каһинин скелети илә бирликдә Авеста еһкамларына
һәср едилмиш гызыл чамын ашкар едилмәси һеч дә тә-
садүфи көрүнмүр.

Нәтичә е’тибары илә гејд етмәк لازمдыр ки, Ман-
нанын инчәсәнәт әсәрләриндә Авеста еһкамларынын
өзүнү көстәрмәси ганунаујғун бир һадисәдир.

Күман етмәк олар ки, Авеста «Јашт»ларында Манна
әсатирләриндән дә истифадә едилмишдир. Авестанын
Иран әразисиндә јашамыш бир чох халгларын шифа-
һи халг јарадычылығына борчлу олдуғуну да инкар
етмәк олмаз. Ону да гејд етмәк لازمдыр ки, Иран
јајласында халгларын үмуми јарадычылыг бирлијинә
әсасланмаг принципи е. э. I минилликдә даһа да инки-
шаф етмишдир.

Иран әразисиндә вә еләчә дә Маннада мүхтәлид
дини әгидәли гәбиләләрин јахынлашмасына, үнсийјәти-

нә көмәк едән башга објектив амилләр дә олмушдур.
Дүшмәнләрә гаршы муһарибәләрдә вә мә’бәд ајинлә-
риндә бирликдә иштирак етмәк вә јерли инчәсәнәт әсәр-
ләриндән үмуми шәкилдә истифадә етмәк белә амил-
ләрдән иди. Манна зәркәрләри вә мискәрләри јерли
идеолокија илә бағлы әсәрләр јаратдыглары кими,
фарсларын сифариши үзрә, атәшпәрәстлик дининә ујғун
ишләр дә јарада биләрдиләр. Инчәсәнәтдә белә тенден-
сија өлкәдә јени синкретик, гарышыг вә үмуми бир
сәнәтин јаранмасы үчүн кениш јоллар ачырды. Одур
ки, јерли үслуга садиг галмыш Манна усталары өз
әсәрләриндә, ара-сыра, Авеста еһкамларына да мұра-
чиәт етмишләр.

Сасаниләр дөврүндә Зәрдүшт дини гоншу халгларын
дини еһкамларынын, гарышыг, синкретик еллинистик
әгидәләринин тә’сири алтында хејли мүрәккәбләшмишди.

Бу дөврдә дә атәшпәрәстлик дини дуалистик тенден-
сијаја әсасланырды. Бу идеја дүнјанын гаранлыг вә
ишыг кими ики башланғычындан ибарәт олдуғуну тәб-
лиғ едирди. Аһура Мазда (Һүрмүзд) бу әгидәјә көрә,
бир аллаһ кими ишыглы башланғычы тәмсил едир.
Ангра Манју (Әһриман) исә гаранлыг башланғычы
тәмсил едән бир аллаһдыр. Һүрмүзд һәјаты, чанлылары
дүнјаја өлүм, хәстәлик кәтирән Әһримандан горујур,
мұдафиә едир. Бу мұбаризәдә Һүрмүздә онун ән јахын
алты мүгәддәс көмәкчиләри—аллаһлар көмәк едирләр.
Ашағыда көстәрилән бу алты өлмәз аллаһ ајры-ајры-
лыгда Һүрмүздүн ичтиман фәалијјәтини тәмсил едирләр.
Онлар бирликдә Амеша-Спента адланырлар.

1. «Хејирхаһ фикир» (Ваху—Мана) фәјдалы һејван-
ларын һимајәкарыдыр.

2. «Али диндарлыг, тәмизлик, һәгигәт» (Арта—Ва-
хшшта) илаһи һүгүг, гајда-ганун вә әдаләти тәмсил
едир, горујур.

3. «Арзу олунан һакимијјәт» (Хшатра) Аһура Маз-
данын һөрмәт вә һакимијјәтини тәмсил едир, горујур
һәм дә металларын һимајәкарыдыр.

4. «Диндарлыг, хош нијјәт» (Армати) Әһриманын
бәдхаһ ишләринә гаршы кедән, сәбр символу вә тор-
пағын һимајәкарыдыр.

5. «Бүтөвлүк, сағламлыг» (Харватат) сујун һимајә-
карыдыр.

6. «Өлмөзлик, эбәдијјәт» (Амртат) биткиләрин һи-
мајәкарыдыр.

Бу алты өлмөз аллаһ онлара тапшырылмыш саһәләри
Әһриманын шәр гүввәләриндән горујурмуш. Аһура
Мазданын, Әһримана гаршы мүбаризәсиндә бу али кө-
мәкчиләриндән башга ашағы дәрәчәли көмәкчиләри дә
олмушдур. Онлар бунлардыр:

1. Од, су, күнәш, ај, Тиштрија (Көпәк улдузу) кими
тәбиәт гүввәләри. Бу тәбии гүввәләрин култуну Зәрдүшт
гәдим гәбилә динләриндән алмышдыр.

2. Күнәш, ишыг, әдаләт, гәјда-ганун аллаһы Митра.
Срош вә Раши Митранын көмәкчиләридир. Онлар Чан-
ват көрпүсү үзәриндә өлүләрин руһларыны мүһакимә
едирләр.

3. Су, боллуг, бәрәкәт, артым илаһәси Анаһит.

4. Мүгәддәс оду тәмсил едән гәләбә аллаһы Вертраг-
на. Онун символлары күләк, өкүз, ат, дәмә, донуз, ша-
һин, чейран, дөјүшчү, кәнч оғлан иди.

Зәрдүшт дини диндарлар гаршысында чидди вәзифә-
ләр гојурду. Бу дини вәзифәләрин јеринә јетирилмәси
мәчбури олуб Авестада мүхтәлиф еһкамлар формасында
тәблиг едилирди. Мисал үчүн өзүнү мөмин, диндар
адам һесаб едән һәр бир атәшпәрәст Зәрдүштин әсас
етик көстәришинин триадасына—үчлүјүнә сөзсүз әмәл
етмәли иди. Бу үчлүк «хејирхаһ фикир», «хејирхаһ сөз»
вә «хејирхаһ әмәл» кими еһкамлардан ибарәт иди. Бу
еһкамларын тәләби о иди ки, мүгәддәс ода ситајиш
едән һәр бир адамын башында хејирхаһ фикирләр,
дилиндә хејирхаһ сөзләр вә фәалијјәтиндә хејирхаһ
әмәлләр олсун.

Һәр бир диндарын, Әһриманын хәстәлик, өлүм,
бәдбәхтлик јажан көмәкчиләрилә үнсийјәтдә, јахынлыг-
да олмасы онун «мурдар олмасы» кими гијмәтләндирилир-
ди. Чамааты белә мурдарланмагдан горумаг үчүн атәш-
пәрәстләр бир сыра тәдбирләр—дини ајинләр кечирир,
ичра едир, дини тәлиматлара риәјәт едирдиләр. Инсан-
лар кими тәбиәтин дә, мүгәддәс һесаб едилән торпаг вә
сујун да мурдарланмасы дин тәрәфиндән чидди сурәтдә
гадаған едилирди. Инсанларын вә һејванларын өлмәси
Әһриман вә онун көмәкчиләринин ишинин нәтичәси һе-
саб едилирди. Әһриманла үнсийјәтдә олмасы кими анла-

шылырды. Она көрә дә өлүләрә мурдарланмыш варлыг-
лар кими бахылырды. Бунунла әлагәдар олараг өлүләр
ри торпага басдырмаг, суја атмаг, ән бөјүк чинајәт
һесаб едилирди. Өлүләрә басдырмајыб хусуси тикил-
мыш «сүкут галалары», «дәфн дахмалары»нда гојур-
дулар. Атәшпәрәстләр өлүләрини торпага басдырмаг
истәјәндә исә онлары сахсы күпләрин вә кил тәкнәләр-
рин ичинә гојардылар.

Атәшпәрәстләрин Зәрдүшт дини III ә. сону илә IV ә.
биринчи јарысы арасындакы вахт әрзиндә Сасани
һөкмдарлығынын дөвләт дининә чеврилмишди. Бу дөвр-
дә даһа да мүрәккәбләшмиш вә хырдалыгларына гәдәр
ишләниб һазырланмыш, мүәјјәнләшмиш атәшпәрәстлик
дини ајинләри чохла каһинләр тәрәфиндән кечирилир-
ди. Бу ајин мәрәсимләри сәјча чох олан мәбәдләрдә
ичра едилирди. Һәр мәбәд чәмијјәтин анчаг мүәјјән
ичтимаи тәбәгәсинә хидмәт едирди. Иран әразисиндәки
бу мәбәдләрдән үчү даһа чох һөрмәтә малик иди.
Онлардан Атропатенанын пәјтахты Шиз шәһәриндә
фәалијјәт көстәрән Атур—Гушнасп адлы мәбәд, анчаг,
падшаһ вә һәрби хидмәтчиләрә мөхсус иди. Парсда
олан Атур—Фарнбаг адлы мәбәд исә каһинләрә аид
иди. Хорасандакы Бурзән—Мешр адлы мәбәд әкинчи-
ләрә хидмәт едирди.

Зәрдүшт дининдә атәшпәрәстләр күнәш ситајиш
етмәклә бәрәбәр, даһа кениш мијасда мүгәддәс ода
ситајиш едирдиләр. Ода ситајиш Зәрдүшт дининдә ху-
суси вә мүһүм бир јер тутурду. Она көрә дә Зәрдүшт
диндарлары атәшпәрәст адланырды. Мүгәддәс од Атур
адланырды. Ону гәләбә аллаһы Вертрагна тәмсил едир-
ди.

Атәшпәрәстлик мәбәдләринә күнәш ишыгы кирә бил-
мәзди. Онларын дахили һәмишә гаранлыг олмалыјды.
Мешраба исә әбәди мүгәддәс од јанмалыјды. Онун
гаршысында исә дини ајинләр ичра едилирди. Бу ајин-
ләр тәнтәнәли дини нәгмәләрин вә Авеста поемаларынын
охунмасы илә мүшајиәт едилирди [8, сәһ. 300].

Атәшпәрәстләр Јахын Шәргдә илаһә Анаһитин шәрә-
финә әзәмәтли мәбәдләр учалтмышдылар. Мидијанын
пәјтахты Екбатан шәһәриндә фәалијјәт көстәрән мәш-
һур вә зәнкин Анаһит мәбәди Сәләвки һөкмдары III
Антиох (е. ә. 223—187-чи илләр) тәрәфиндән 209 илдә
талан етдирилмишдир. Персиданын Стаһр шәһәриндә-

ки Анаһит мә'бәдиндә дә әбәди вә мүгәддәс «Анаһит оду» (Атур Анаһит) јанырды. Анаһит култунун бөјүк мәркәзләри һесаб едилән Атропатена вә Суз шәһәрләриндә дә Анаһит мә'бәдләри атәшпәрәстләрә хидмәт көстәрирди.

Күман етмәк олар ки, Минкәчевир вә Абшеронда да Анаһит мә'бәдләри олмушдур. Бә'зи археоложи абидәләр бу фикри доғрулдур. Бақыдакы «Гыз галасы» абидәсинин дә вахтилә Анаһид мә'бәди олмасы һагда фәрзијјә вардыр [9, сәһ. 21—33].

Иран алими Әһмәд Кәсрәви иддиа едир ки, Бакы шәһәринин гәдим ады Багаван олмушдур. Бу сөздә Бага—аллаһ, ван—јер мә'насындадыр; јә'ни аллаһ олан јер. Ә. Кәсрәви Бакынын бу гәдим адыны онунла изаһ едир ки, гәдим заманларда бу шәһәрдә атәшпәрәстләрин баш мә'бәдләриндән бири фәалијјәт көстәрирмиш [10, сәһ. 141]. Бу фикри бир чох Азәрбајчан алимләри дә мүдафиә едирләр. Бурадан ајдынлашыр ки, Бакы сөзү Багаван термининдән алынмыш, Бакынын гәдим тарихи исә бу шәһәрдәки баш атәшпәрәстлик мә'бәдинин мәншәји илә бағлы олмушдур.

Е. ә. 1 минилликдә Чәнуби Азәрбајчанда чохлу атәшпәрәстлик мә'бәдләри тикилмишди. Тарихи мәнбәләр онларын анчаг галыглары һаггында мә'лумат верир. Тарихчи Зәкәријјә әл Гәзвинин (1203—1283) көстәрдијинә көрә атәшпәрәстләрин Мараға шәһәриндә тикилмиш мә'бәд, мәдрәсә вә ханәкаһ кими гәдим абидәләри онун вахтында дағылдылмыш, хараба шәклиндә имиш. Атәшпәрәстлик мә'бәдләри һәсәнлу, Тәхти Сүләјманијјә вә Нахчыванда фәалијјәт көстәрмишдир.

Мидијанын е. ә. XIII—VIII әсрә аид Кишессу вә Хархар адлы Мидија шәһәр галаларында вә с. шәһәрләриндә бүрч типли мә'бәдләр учалдылмышды.

Бу дөврдә Чәнуби Азәрбајчан Јахын Шәргдә, атәшпәрәстлијин мәркәзи рајонларындан биринә чеврилмишди.

Шимали Азәрбајчанда да атәшпәрәстлик идејаларынын јајылмасы һаггында мә'луматлар вардыр. Археоложи ахтарышлар көстәрир ки, Ханлар, Минкәчевир, Газах, Кәдәбәј, Абшерон, Гах, Исмајыллы, Губа вә с. рајонларда гәдим әһали атәшпәрәстлик дининә е'тигад көстәрмиш, бу динин тәләбләринә ујғун олараг мә'бәд, сүкут галалары (дәфн дахмалары) вә Әһриманын бәд-

хаһлығындан аллаһларын символик фигурлары илә горуна мәншәт әшјалары јаратмышлар. Археологларымыздан Ч. Хәлилов, И. Нәриманов, Р. Ваһидов, Г. Асланов Газах, Минкәчевир вә Абшеронда атәшпәрәстлик мә'бәдләри ашкар етмишләр.

Губа рајонунун Будуг вә Сүһүб кәндләриндә атәшпәрәстләрин дәфн дахмалары, сүкут галалары индијә кими дурур.

Бакынын од мә'бәдләри һаггында да јени фәрзијјә дејилмишдир. Ме'мар Давуд Ахундов 1980-чи илдә мүдафиә етдији докторлуг диссертасијасында сүбут етмәк чалышмышдыр ки, Абшеронун чәнубунда тәбии газ олдуғу үчүн орада үч дәнә бүрч типли атәшпәрәстлик мә'бәди фәалијјәт көстәрмишдир; онлардан бири, инди «Гыз галасы»ады илә таныдығымыз абидәдир. Мүәллиф әсәриндә көстәрир ки, бу, Абшерон мә'бәдләри е. ә. IX—VII әсрләрдә, Мидија, Хорезм вә Абшерон усталары тәрәфиндән тикиләндән сонра, Һиндистан, Мидија, Бабилистан вә Хорезмдән кәлән атәшпәрәст зәвварларын мүгәддәс ибадәткәһи олмушдур. Д. Ахундов «Гыз галасы»нын бәрпа лајиһәсини тәртиб етмишдир. О, иддиа едир ки, бу мә'бәдин кәлләсиндә лап гәдимдә, једди бача инша едилибмиш. Бинанын кәллә һиссәси сонралар дејишдирилдијиндән, инди һәмин бачалардан һеч бир әләмәт галмајыб. Гәдим заманларда мә'бәдин алтындан чыхан тәбии газ сахсы бору васитәсилә мә'бәдин једди бачаларына галдырылыб орада јандырылырмыш. Бу мә'бәд атәшпәрәстләрин једди аллаһына һәср едилдији үчүн һәр аллаһын шәрәфинә мә'бәдин киришиндән сағдакы диварында, ајры-ајры мәртәбәләрдә, бир-бир јерләшдирилмиш једди гурбанкаһ (алтар) тахчасы гојулмушдур. Нәзирләр бу тахчалара гојулармыш. Газ бору су бу тахчалардан кечиб бачалара галхырмыш. Бачаларда гојулмуш мүхтәлиф метал дузлары имкан верирмиш ки, бачалардан рәнкли аловлар чыхсын; бу једди рәнкли аловлар кечә вахты, әзәмәтли мә'бәдә сәһркар бир көркәм верәрмиш. Тәдгигатчы һесаб едир ки, оријинал ме'марлыг гурулушу олан «Гыз галасы» Јахын Шәргдә атәшпәрәстләрин баш мә'бәди кими фәалијјәт көстәрмишдир [11].

Бу фәрзијјәләр, анчаг археоложи тапынтыларын, чох гәдим мәдәни тәбәгәләрин ашкар едилмәсилә сүбут едилә биләр.

Иран каһинләринин ичтимаи төбәгәсини (каста) тәшкил едән маглар әһәмәниләр заманында (с.э. 550—330 илләр) олдуғу кими пәһләвиләр дөврүндә (с. э. II—с. II әсрләр) дә жүксәк дәрәчәдә һөрмәтә саһиб иди-ләр. Бу һагда I әсрин јуан тарихчиси Страбон «Гео-рафија» әсәриндә белә јазыр: «Парфијалыларын али совети ики һиссәдән ибарәтдир: бир һиссәсинә падша-һын гоһумлары, о бири һиссәсинә исә мүтәфәккирләр вә маглар дахилдир» [12, сәһ. 487].

Страбон атәшпәрәстләр вә магларын дини фәали-јәтләри һаггында да марағлы мәлуматлар верир: «Иранлылар һәкәл, јахуд гурбанкаһлар учалтмырлар, лакин көјә Зевсә (Аһура Маздаја—Н. Р.) етдикләри кими пәрәстиш едәрәк һүндүр бир јердә гурбан кәсир-ләр. Онлар Митра адландырдығлары күнәш аллаһы Гелиоса, ај аллаһы Селенаја, севки вә боллуг илаһәси Афродитаја даһа сонра ода, торпаға, күләкләрә вә суја ситајиш едирләр; онлар ајин үзрә тәмизләнмиш јерә, дуа охунандан сонра, әклиллә сарынмыш гурбанлыг һејваны кәтирәрәк гурбан кәсирләр. Мүгәддәс ајин кечирән маг гурбанлыг әти парча-парча доғрајандан сонра диндарлар, аллаһ үчүн һеч нә гојмајыб, әтләри көтүрүб кедирләр; онларын дедијинә көрә аллаһа гур-банын анчаг руһу лазымдыр вә ондан башға һеч нә. Буна бахмајараг, бәзиләринин дедијинә көрә, онлар пијлијин кичик бир һиссәсини одун үстүнә гојурлар.

Онлар әксәр һалларда ода вә суја гурбан верирләр. Ода гурбанвермә ајини белә ичра едилир: гуру, габыг-дан тәмизләнмиш одунары јығыб үстүнә пиј гојурлар. Сонра онларын үстүнә зейтун јағы төкүб ашағыдан јан-дырырлар. Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, оду үфүрмүрләр, анчаг јелпиклә гызышдырырлар. Әкәр бир шәхс оду үфүрсә, онун үстүнә чәсәд гојса, јахуд ону чиркләндирсә о, өлүмә мәһкум едилир.

Суја белә гурбан верирләр: көлүн, чајын јахуд була-ғын јанына кәләрәк орада чала газыјырлар вә гурбан-лыг һејваны елә кәсирләр ки, онун ганы анчаг бу чала-ја төкүлсүн. Бу вахт көзләмәк лазымдыр ки, јахынлыг-дакы көлүн, чајын суја гана бојанмасын, чүнки беләлик-лә су мурдарлана биләр. Бундан сонра маглар бир парча әти мәрсин колу вә јахуд дәфиә будағы үстүнә гојур, чубуглары әтә тохундураг сәһркарлыг дуасы охујурлар. Бу вахт шәраб нәзири вермә ајини дә ичра

едилир: сүд вә бал гарышмыш зейтун јағыны ода, јахуд суја јох, торпағын үстүнә атырлар. Маглар әллә-риндә назик тамариск (јулгун) чубуглары (баресма) тутдуглары һалда узун-узады сәһркарлыг дуасыны оху-јурлар.

Каппадокијада магларын пирефа адланан бөјүк бир гәбиләси вә Иран аллаһларынын чоһлу ибадәткаһлары вардыр. Бурада гурбанвермә ајининдә бычагдан исти-фадә едилмир, һејван одун парчасы илә күрзлә вурулан кими вурулуб өлдүрүлүр. Иранлыларын һәм дә пирефи-ја адланан кениш һасара алынмыш мүгәддәс саһә-ләри вардыр. Бу саһәләрин ортасында чоһлу күлү олан гурбанкаһ дурур. Маглар бу гурбанкаһларда әбәди оду горујуб сахлајырлар. Һәр күн маглар пирефијә дахил оlanda тәхминән бир саат од гаршысында чубуг дәстә-ләри (баресма) тутараг сәһркарлыг дуасы охујурлар; онларын башындакы кечә тиараларын һәр ики тәрәфдән јанағларына салланан учлары ағызларыны бағлајыр. Һәмин ајинләр Анаһит вә Һүрмүзд мәбәдләриндә дә кечирилир. Бу ибадәткаһларда да һасара алынмыш мүгәддәс саһәләр вардыр; тәнтәнәли мәрасимләрдә Һүр-мүздүн ағач һәкәлини кәздирирләр. Бу ајинләри өзүм мүшаһидә етмишәм.

Иранлылар чајда јујунмурлар, чиммәјирләр, онлар чаја мејит вә натәмиз һесаб етдикләри шәјләри атмыр-лар. Аллаһлара нәзир кәтирәнләр әввәлчә дуа илә мүгәддәс ода мүрачнәт едирләр.

Оғланлар өзләрини гызыл илә бәзәјирләр, чүнки иранлылар гызылын од парлаглығыны чоһ жүксәк гиж-мәтләндирирләр. Онлар гызылын од парлаглығына һөр-мәт етдикләри үчүн өлүләрин јанында гызыл гојмајыр вә од јандырмајырлар» [12 сәһ. 680—681].

Әдәбијатдан мәлумдур ки, Авеста гануналарына әса-сән каһинләр мейрабда јанан мүгәддәс одун ишығында гурбан (нәзир) вермә ајини кечирикән әлләриндә мү-гәддәс баресма чубуглары тутдуглары һалда, аллаһла-рын вә дүнјанын јаранмасы һаггында һимн, маһны оху-јурмушлар.

Азәрбајҗан рајонларында вә Абшеронда фәалијәт көстәрмиш атәшпәрәстлик мәбәдләриндә дә јәгин ки, белә маһнылар охунмушдур. Бу маһныларын мәзмуну ајры-ајры Авеста аллаһларынын вә еһкамларынын вәс-финә һәср едилмишдир. Бәс бу маһныларын мелодијасы

нэ шәкилдә олмушдур? Чох тәэссүф ки, бу һагда мә'лумат јохдур. Лакин кұман етмәк лазымдыр ки, халгымызын ән гәдим мусиги формалары олан муғамларын мәншәји атәшпәрәстлик мә'бәдләриндә кечирилән ајинләр илә бағлы олмушдур.

Мә'бәдләр тәшкил олунаң вахтларда (е. ә. X—VII әсрләр) мә'бәд каһинләринин—мағларын Авеста поемаларынын ше'рләринә, сөзләринә ујғун шәкилдә јаратдығлары мелодијалар вә бу мәгсәдлә јенидән ишләдикләри, истифадә етдикләри халғ һавалары муғамларын илк, архаик формаларыны тәшкил етмишдир. Белә каһинләрин мә'бәд фәалијјәти Сасани дөврүндә дә, VII әсрә гәдәр давам етмишдир.

Атәшпәрәстләрин ганунлар күллијјаты олан Авестанын илк дәфә фолклордан јазыја көчүрүлмәсиндә (е. ә. V ә.), Македонијалы Искәндәрин Авестаны јандырандан (е. ә. IV ә. әввәли) сонра I—II әсрләрдә, Ираның пәһләви падшаһлығы вахтында, онун јенидән бәрпа едилмәсиндә вә нәһајәт Сасани падшаһлары дөврүндә Авестаның бәрпа вә тәрчүмә едилмәсиндә мағларын көркәмли хидмәтләри олмушдур.

О дөврүн архаик формалы мә'бәд муғамлары һагында тәхмини дә олса тәсәввүр јаратмағ үчүн бир Авеста поемасына баһағ. Авеста аллаһларына һәср едилмиш поемалар, дуалар «Јашт» адланыр. Бу «Јашт»лардан бешинчиси «Ардвисур Јашт» иләһә Анаһити вәсф едир. Отуз фәсилдән ибарәт олан бу поеманың биринчи фәсли доғгуз бәнддән ибарәтдир. Биринчи вә доғгузунчу бәндләр биринчи вә икинчи нәғарәт кими, һеч бир дәјишиклијә уграмадан, диқәр 29 фәслин башланғыч вә сонунда тәқрар едилир.

«Ардвисур Јашт»ын фәсилләринин белә үч һиссәли поетик гурулуша малик олмасы онларын мә'бәддә ифа едилмиш, охунмуш мусиги формасы һагында да тәхмини дә олса мүәјјән тәсәввүр ојадыр; кұман етмәк лазымдыр ки, һәр фәслин ше'рләри башланғыч вә сонда нәғарәт шәклиндә, мә'бәдин каһинләри вә ибадәтә кәлмиш зәвварлар тәрәфиндән бирликдә, хор формасында охунмушдур. Поеманың бүтүн фәсилләринин әсас мәтни исә орижинал поетик материала малик олуб, бир-бирини тәқрар етмиди. Одур ки, онларын анчағ бир каһин тәрәфиндән тәк, соло шәклиндә, импровизә тәрздә охунмасы тәләб олунурду. Чох кұман ки, бүтүн фәсилләрин

башланғыч нәғарәтлары бир мелодија кими сәсләндији һалда, онларын сонунчу нәғарәтлары тамамилә башға бир мусиги илә бәдииләшдирилә биләрди. Лакин дөврүн гәдимлијини, архаиклијини вә шифаһи јарадычылығын ән'әнәви характерли гаврајыш ганунларыны нәзәрә алсағ һәр фәслин башланғыч вә сон нәғарәтларынын бир мелодија—һава илә охундуғуну фәрз етмәлијик.

Беләликлә «Јашт»ын һәр фәсли ајры-ајрылығда, үч һиссәли поетик мусиги формасына, һимнә, маһныја чеврилмиш олурду. Белә әсәрләрин мусиги гурулушуну А—Б—А шәклиндә тәсәввүр етсәк, онда, көрәрик ки, бу архаик ибтидаи форма мүасир муғамларымызын кениш шө'бәләриндә дә өзүнү көстәрир. Мисал үчүн Раст, Чарһаһ, Забул—Секаһ вә с. муғамларын шө'бәләриндә мусиги һансы мелодија илә башлајырса, ахырда һәммин мелодија илә дә битир.

Азәрбајҗанда атәшпәрәстлик мә'бәдләриндә каһинләр—мағлар Авестаның поемаларыны вә еләчә дә јаратдығлары илк мелодијаларыны бөјүк һәвәслә тәблиғ етмишләр. Мағларын белә дини поетик мусиги јарадычылығы атәшпәрәстлик мә'бәдләриндә, анчағ VII әсрә гәдәр, әрәбләрин һәрби јүрүшләринә гәдәр давам етилирә биләрди.

Әрәбләрин истиласы дөврүндә, јени мүсәлманлығ идеолокијасына ујғун кәлмәјән атәшпәрәстлик мә'бәдләри дағыдылыр вә атәшпәрәстлик идејаларынын тәблиғи гадаған едилир. Бунунла әләғәдар оларағ, вахтилә од мә'бәдләриндә сәсләнмиш мусиги әсәрләри, јени шәраитдә, мүсәлман дини мәрәсимләриндә, тој вә бајрамларда истифадә едилир, дүнјәви характер газаныр, дини әгидәләрдән азад олуб, мүстәгилләшир, халғ јарадычылығына, фолклора чеврилир.

XVII—XVIII әсрләрдә мусиги мәдәнијјәтимиз инкишаф етдикчә мусиги формалары ириләшир, бөјүјүр. Орта әсрләрдә мүстәгил формада олмуш кичик мусиги формалары, бу дөврдә жанр етибарилә бирләшдириләрәк ири композицијалы муғам дәскаһлары јарадылыр. Бу инкишаф XIX әсрдә өзүнүн ән јүксәк зирвәсинә чатыр.

Гәдим дөврләрдә ортаја чыхмыш илк муғам мусиги формаларынын орта әсрләрдә мүрәккәбләшмәси вә тәрәғгиси ашағыдакы шәкилдә олмушдур.

Мусигишүнас Сәнубәр Бағырова муғамын фәлсәфи концепсиясына даир елми ахтарышлар апардыгдан сонра нәзәри сурәтдә сүбүт едир ки, муғам мусиги композициялары, VIII әсрдә ортаја, чыхмыш пантеист (аллаһы тәбиәтлә еңиләшдирән) суфи дини-фәлсәфи чәрәжанынын идеолокијасы әсасында јарадылмышдыр. Ашағыда бу тәдгигатын гыса хуласәсини веририк.

Суфи пантеист нәзәријә өзүнүн варлыға метафизик бахышында еманасија (шүаланма) тәлиминә әсасланараг материјаны вәһид башланғыч һесаб етмир; јекәнә башланғыч, куја аллаһ имиш. Бу аллаһ мүтләг камилликдир, али һәгигәтдир. О, варлығын али мәнасыны, хошбәхтлији, көзәллији, етик вә естетик идеалы мүәјјәнләшдирир. Бу идеалын символу тәмиз ишыгдыр. Аллаһ исә бу ишығын мәнбәјидир. Тәбиәт, куја, аллаһын шәфәғи илә ишыгландырылмышдыр. Аллаһ мүтләг камилликдир. Ишыг шүалары мәнбәдән узаглашдыгча зәифләдији кими камиллик дә мүтләг камилликдән (аллаһдан) узаглашдыгча азалыр.

Тәбиәт өзлүјүндә мүтләг камилликдән мәһрумдур. Лакин о өзү дә мүтләг камиллијин инһикасыдыр, әксидир. Инсан да тәбиәтин үзви бир һиссәси олдуғу үчүн онун өзүндә дә илаһи бир башланғыч вардыр. Лакин тәбиәт кими инсан да мүтләг камиллијә малик дејилдир.

Суфиләрин әхлаг камиллијинә анд етик програмы ајры-ајры адамларда мүсбәт әхлаг икејфијәтләрин чәмләшмәсини тәләб едир; бу мәнәви наилијәт о дәрәчәјә чатмалыдыр ки, инсанла аллаһ арасындакы фәрг арадан галхсын, онлар арасында ејнилик, бәрәбәрлик јарана билсин. Инсанын аллаһа чатмаг, онунла говушмаг сәји инсанын идеала доғру даими сәјинин мәнасыны тәшкил едир. Инсанын аллаһа, идеала доғру «јолу» суфизмдә мистик руһда мүәјјәнләшдирилмишдир; куја инсанын чанында олан илаһилијин кичик бир һиссәси, һәмишә, чан атыр ки, ону доғмуш илкин варлығын (јәни аллаһын) гојнуна гајытсын, мүтләг камиллијин ичиндә һәлл олуб, јоха чыхсын, пуч олсун. Суфизмә көрә инсанын дахилиндә мадди вә мәнәви башланғычлар даима бир-бирилә мүбаризә апарыр. Суфи програмы бу мадди башланғычы (дүнјәви тәләбатлары) кетдикчә мәһветмәк вә беләликлә руһи камиллијә чатмағы тәблиғ едир. Мүтләг камиллијә, аллаһа говушмаг үчүн инсан, узун заман, физики мәшгләр васитәсилә өз руһуну, фикрини

тәмизләмәли, јәни дүнјәви идејалардан, мадди тәләбатлардан узаглашараг әхлаг икејксәклијә галхмалыдыр. Бу әхлаг тәмизләнмә, үлвиләшмә јолу «суфи јолу» адланыр вә суфи тәригәтини тәшкил едир. Бу суфи тәригәтинә эмәл едәнләр, куја әхлаг камиллијә наил олур вә онлар бунун нәтичәсиндә али һәгигәти (реаллығы), јәни аллаһы дәрк едир, она говушурлар. Суфизмин идрак тәлими (вәһдәт әл вүчуд) әгли, мәнтиги методу јох, интуисија васитәсилә дәрк етмәк имканларыны, екстаз вахты—шиддәтли сарсынты, вәчдәкәлмә вахты гәфләтән шәфәгләнмәни, елә бил бирдән, ани олараг ајылманы, аллаһы дәрк етмәни әсас тутур. Бу јүксәк дәрәчәдә вәчдәкәлмә ани, «суфи јолу»нун кулминасија нөгтәси, аллаһа говушмаг ани һесаб едилир. Бу андан сонра, куја, инсан, јаваш-јаваш, јенә илкин башланғыч вәзијјәтинә гајыдыр, јоха чыхыр, пуч олур. Бүтүн суфи програмынын, суфи јолунун нәтичәси олан бу мәғам, һала «фәнаа» (әрәбчә јоха чыхма, пуч олма) ады верилмишдир. Бу о демәкдир ки, инсанда олан илаһи гығылчым, илаһи маһијјәтин һиссәчији, куја, өз илкин мәнбәјинә, јәни аллаһа гајытмагла, тәбиәтдә олдуғу кими, онун дахилиндә һәлл олуб, јоха чыхыр. Аллаһ бу јолун башланғыч нөгтәсидир, әсасыдыр, јарадычы сәбәбидир, һәм дә бу просесин сон нөгтәсидир.

Суфизмин варлыг һаггындакы әсас фикри белә бир нәтичә илә тамамланмышдыр: варлығын башланғыч вә сону бир нөгтәдә бирләшмәлидир.

XI әсрдә суфи фәлсәфәсинин камиллик мәрһәләләри нәзәри сурәтдә ишләниб, тәблиғ едилир. Бунунла әлағәдар олараг Иранда «магам» нәзәријјәси ортаја чыхыр, кениш сурәтдә јайылыр. Бу нәзәријјәнин әсасыны әхлаг камиллик јолунда инсанын кечирдији руһи, психоложи вәзијјәтләрини тәмсил едән идеја тәшкил едир. Бу идеја бир сыра пилләләрин тәдричән вә ардычыл сурәтдә кечирилмәсиндән ибарәтдир. Суфи терминләринә көрә бу пилләләр ајры-ајрылыгда «магам» («дајаначаг»), бир сыра «магам»лардан ибарәт олан бүтүн «јол» исә «магамат» адланыр. Беләликлә «магам» нәзәријјәси суфи тәригәт «јолу»нун просесини ганунлашдырыр, бу просесин мәрһәләләрини «јолдакы дајаначаглар» шәклиндә низама салыр. Бу мәрһәләләр бирликдә, бир нөв, силсилә јарадыр. Бу силсиләдә психи вәзијјәтләр, һаллар бир-биринин давамы олан емосијаларын вәһид хәтти

боју сыраја дүзүлүр. Суфи «јолу»нун кулминасија нөгтөсү исә ифрат дәрәчәдә вәчдәкәлмә; сарсылма һа-лында, чоһ уча емоционал жүксәлиш формасында өзүнү көстәрир. Бу һалда «аллаһа говушма», јә'ни мүтләг ка-миллијә наиллолма баш верир.

Әкәр индики муғам жанры, доғрудан да фәрз едил-дији кими, XVIII әсрдә јаранмышса, онда суфи фәлсә-фәсинин бир сыра үнсүрләринин муғаматда өзүнү көс-тәрмәси, тамамилә ганунаујғундур. Белә ки, XVI—XVII әсрләрдә суфиләрин фәлсәфи-етик тә'лими Азәрбајчан инчәсәнәтинә (миниатүр сәнәтинә вә с.). гүввәтли тә'-сир көстәрмишди. Бу онунла әлагәдардыр ки, XVI әсрдә, Азәрбајчан дөвләтинин башчысы Шаһ Исмајыл Хәтаи суфи фәлсәфәсини өз дөвләтинин рәсми идеоло-кијасы кими гәбул етмишди. Бу идеолокијанын әсасын-да муғам мусиги формалары вә муғам нәзәријјәси инки-шаф тапыр вә кениш сурәтдә јайылыр.

Суфи фәлсәфи концепсија илә муғам концепсијасы арасындакы ујғун паралел чәһәтләр ајдын сурәтдә изләнир. Суфизмдәки мәрһәләләрин кетдикчә жүксәлмә-сини муғам силсилә гурулушунда верилмәси, суфизмдә пиллә-пиллә, тәдричи емоционал шиддәтләнмә драматур-кијасынын муғам драматуркијасында әкс етдирилмәси буна мисал ола биләр. Муғам композисијасы суфи јолу-ну тәғлид вә әкс етдирир. Бу тәғлидин әсасында мелоди-јанын, һаванын тәдричән кулминасијаја гәдәр жүксәлмә-си идејасы дурур. Мелодијанын һәрәкәтинин бүтүн «јолу» әввәлчәдән низама салынмыш, ганунлашдырыл-мышдыр, онун мәрһәләләри, «јол дајаначағлары» мүә-јәнләшдирилмишдир. Бу мәрһәләләр муғам композисија-сынын шө'бәләридир. Онларда мелодик әсасларын дәји-шилмәси, бир-бирилә әвәз едилмәси ардычыл учалан бир гәјдада баш верир. Бүтүн муғам силсиләси шө'бәләрин чәркәләриндән ибарәтдир. Онларын чәми емоционал һал-ларын сырасыны, дәрәчәсини тәшкил едир. Муғам дра-матуркијасы бу мәсәләјә табә едилмишдир.

Муғам композисијасында һиссәләрин бир-биринин ардынча кәлмәси (мүхтәлиф емоционал һалларын бир-бирини әвәз етмәси кими) контрастлыг принципи илә јох, сәс чаларларынын дәрәчә-дәрәчә артмасы пла-ны үзрә гурулуру. Бүтүн композисија боју мелодија жүк-сәклијинин ардычыл артмасы, шиддәтләнмәси, јаваш-јаваш, кәркилилик тәзјигинин артмасы шәраитини, мүһи-

тини, јарадыр. Бу вәзијјәт емоционал шиддәтләнмәјә сәбәб олур, екстатик вәчдәкәлмә үлви сәвијјәјә чатыр. Бу, мусиги композисијасынын кулминасија нөгтәсидир.

Муғам композисијасында бәдин идејанын төрәмәси, тәшәккүлү кулминасијаја гәдәр жүксәлән ваһид динамик инкишаф хәтти шәклиндә кедир. Мусиги формасынын бу һәрәкәти мүәјјән мәнтиг вә мәгсәд күдүр. Бу мәгсәд муғам композисијасынын жүксәк сәс вә емоционал жүк-сәлиш олан кулминасијаја доғру, ајдын сурәтдә, исти-гамәтләнмәсиндән ибарәтдир. «Зил» адланан бу кулми-насијаја чатандан сонра инкишаф әмәли сурәтдә дајан-дырылыр вә мусиги ашағы дүшүр. Мусиги формасынын сонун кечирилмиш кулминасија сон емоционал чош-ғунлуг һәдди, екстатик сарсынты һалыдыр ки, бундан сонра ғысә, лакин ардычыл оларағ мелодија, һавә өзү-нүн һәрәкәтинин башланғыч нөгтәсинә (мајәсинә) енир, гәјыдыр вә «әјағ» адланан бу сонлугда битир.

Бу гәјда илә муғам композисијасынын башланғыч вә сон нөгтәләри бирләширләр. Бурада инкишаф өз баш-ланғычыны «мајә»дән, илкин сәбәбдән, ғығылчымдан, илкин әсасдан алыб, онунла да битир, тамама јетир. Бу о демәкдир ки, муғам композисијасы суфи концепсија-сы үчүн характерик олан бир гурулуша мәликдир.

МАННА ИНЧӘСӘНӘТИ

Чәнуби Азәрбајчанын гәдим тајфаларындан олан Луллубеј вә Кутиләр Азәрбајчанын чәнуб-гәрб вилајәт-ләриндә, е. ә. III миниллијин сонунда гәбилә иттифа-ғында бирләшмишдиләр. Луллубејләрин шәргиндә Кас-ситләр, чәнуб-шәргиндә еламлылар, Урмија көлүнүн гәрб вә шимал саһили рајонларында вә Зағрош дағлары этәкләринин гәрбиндә исә Һурритләр мәскән салмышды-лар. Е. ә. I миниллијин әввәлиндә, Урмија көлүнүн чә-нуб вә шәрг рајонларында јашамыш манналылар етник, иғтисади, һабелә мәдәни чәһәтдән даһа гәдим олан Лул-лубеј Кути гәбиләләринин варисләри һесаб едилир.

Е. ә. I миниллијин башланғычында Маннада бир сыра мүһүм иғтимаи-сијаси һадисәләр баш вермишдир; Маннанын гәбиләләри ваһид иттифагда бирләшәндән сонра, онун әсасында е. ә. IX әсрдә Манна дөвләти

јаранмышдыр. Изирту шәһәри Маннанын пајтахты олмушдур.

Бу дөврдә Манна инчәсәнәти өлкәнин игтисади гүд-рәги вә халгын дүнякөрүшү, идеоложи тәләбләрилә бағлы шәкилдә инкишаф етмишдир. Бу инчәсәнәтдә јерли, гоншу ирандилли тајфаларын вә еләчә дә шумер, бабил вә ассур халгларынын дини-мифоложи, бәдии јарадычылыг тәсири, мәдәни әлагәләрин нәтичәси кими өзүнү көстәрмәкдәдир.

Һәмин халгларын дини мифоложи абидәси кими ортаја чыхмыш Авеста бу халгларын ичтимаи һәјатында көркәмли рол ојнамышдыр. Авеста идејаларынын тәсири ара-сыра Манна инчәсәнәти әсәрләриндә дә өзүнү көстәрир. Бу онунла әлагәдардыр ки, Авеста кими дини-мифоложи еһкамлар күллијјатында, башга гәбиләләр кими, Манна тајфаларынын да әсатири топланмыш вә е. ә. X әсрдән башлајараг ирандилли гәбиләләрлә јахын үнсijјәтдә олмушлар.

Манна инчәсәнәтини әчдадларымызын даш вә металдан һазырланмыш һејкәлтәрәшлыг әсәрләри, мискәрлик ишләри, дулусчулуг мәмулаты вә с. сәчијјәләндирир.

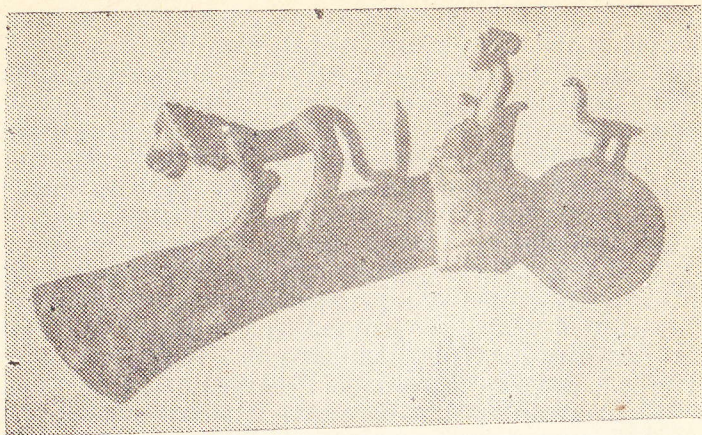
Маннада һејкәлтәрәшлыгын габарыг вә даирәви шәкилдә олан ики формасына раст кәлирик. һејкәлтәрәшлар һәлә тунч дөврүндә дә тишә сәнәтинин габарыг нөвүнә мараг көстәрмишләр. Буна мисал олараг Луллубејләрин Аноубанини адлы падшаһларына һәср едилмиш гаја үзәриндә габарыг тәвири көстәрмәк олар. Бу әсәр е. ә. III миниллијин икинчи јарысында Бағдадла һәмәдан шәһәри арасындакы јолун үстүндә, гаја үзәриндә јарадылмышдыр (шәк. 1).

Бу әсәрдә шумерләрин дини-мифоложи (Иштар), кејим, портрет (Аноубанини) хусусијјәтләри вә сәнәткарлыг мејлләри өз тәсирини көстәрир. Бу хусусијјәт гәдим Азәрбајҗанда јашамыш гәбиләләрин Луллубеј вә Кутиләрин шумерләр илә јахын мүнәсибәтдә олмасындан ирәли кәлир.

Гәдим Азәрбајҗанын гаја габарыгларында падшаһларын әлиндә көстәрилмиш каман, бә'зән силаһ кими јох, һакимијјәт рәмзи, гәләбә символу кими вериллирди. Буна мисал олараг Манна әразисиндә Шејх хана дејилән јердәки дағда, чапылмыш Кутиләрин Лишир Пиринијә һәср едилмиш габарыг тәвирини көстәрмәк олар. Е. ә. III миниллијин сонунда чапылмыш бу габарыгын

јанындакы аккад јазыларында дејилир ки, бу стелла Лишир Пирининин мүасир Алтун көрпү рајонунда јерләшмиш гәдим Забан өлкәси рајонуна јүрүшү мүнәсибәтилә јарадылмышдыр. Ајагы алтында ики әсир отурмуш Кутиләрин гәбилә башчысы Лишир Пирининин сол әлиндә каман, гуршағында балта, бојунда бөјүк һалгалы бојунбағы вардыр. Әввәлки габарыгда олдуғу кими бурада да пропорсионаллыг вә монументаллыг хусусијјәтләри көрүнмүр. Лишир Пирининин архасындакы ики гуршағлы чисим од гурбанкаһына чоһ охшајыр. Әкәр о һәгигәтән охдан јох, гурбанкаһдырса, онда каманын тәсвирдәки мә'насы ашағыдакы кими аңлашылмалыдыр; гәләбә мүнәсибәтилә јарадылмыш бу габарыгда балта бир силаһ кими вериллији һалда, каман гәләбә, һакимијјәт символуну тәмсил етмишдир. Мидијанын «Гыз гапан» түрбәсиндәки габарыгда да каман тәвири гәләбә, һакимијјәт рәмзи тәк көстәрилмишдир. Одур ки, Мидијанын «Гыз гапан» түрбәсиндәки габарыгда каһинин әлиндә каман тәсвир едилмәси кечирилән ајинин гәләбә наминә јахуд да падшаһа хејир-дуа вермәк үчүн кечирилдијини көстәрир. Сонракы дөврләрин Мидија гаја габарыглары Луллубеј вә Кутиләрин бәдии сәнәт әсәрләринә әсасланмышдыр.

Маннанын даш јонма усталары даирәви һејкәлләр јаратмағ саһәсиндә дә өз бачарыгларыны сынамышлар. Буна мисал олараг археологларын Көјтәпәдән тапдыглары, е. ә. X әсрә аид олан даш гојун һејкәлләрини көстәрмәк олар. Схематик шәкилдә һазырланмыш бу һејкәлләрин башларына хусуси диггәт јетирилмиш, гочларын бујнузлары бурма габарыг шәкилдә јонулмушдур. Үзләри коник формалы бу гочларын боғазлары һөрмә нахышлар вә гоша һалгалар шәклиндә олан габарыгларла бәзәнмишдир. Бир гоч фигурунун көвдәси үзәриндә габарыг тәсвирләр дә көрүнүр. Онлардан ексентрик вә концентрик һалгалар формасында олан габарыглар күнәшин рәмзи ишәрәләридир. Сағ тәрәфдәки су габынын тәвири исә бу гоч фигуруну су, хејир вә бәрәкәт илаһәси олан Анаһит илә бағлајыр. Хејир вә бәрәкәт эгидәси күнәш аллаһына олан пәрәстишин бир формасы кими ортаја чыхдығындан, бу даш фигурда күнәш символлары илә су габы тәсвирләри әлағәләндирилмиш шәкилдә верилмишдир.

Шәкил 3.3

Бу гојун һејкәлләри хејир вә бәрәкәт е'тигадынын, Анаһитин пластик символларыдыр. Онлар өз дини маһијјәти е'тибарилә һәммин дәврүн мәһсулу олан Ермәнистан дағларындан тапылмыш Вишәплары—даш балыг фигурларыны хатырладыр.

Гәдим усталар даирәви һејкәлләрин јарадылмасында тунчдан да кениш сурәтдә истифадә етмишләр. Бу бахымдан Саггыз дејилән јердән тапылмыш ики тијәли тунч балта диггәти чәлб едир (шәк. 3). Е. ә. X әсрә аид олан бу балтанын үстүндә мәркәзи јердә чылпаг инсан фигуру отурмуш вә голтуғунда күнәш ләвһәси тутмуш һалда көрүнүр. Онун архасында даирәви тијәнин үстүндә гуш, гаршысындакы узун тијәнин үстүндә исә шир фигуру тәсвир едилмишдир. Фигурлар декоратив сәпкидәдир.

Хатырлатмағ лазымдыр ки, гәдим јунанлар ики тијәли балтаны аллаһын нишанәси, рәмзи һесаб едирдиләр.

Бурадакы гуш тәсвири көјүн, јағынтынын, торпағларын тәбии суварылмасынын символудур. Чылпаг киши фигуру исә фаллик е'тигадын пластик сурәти, илаһи образыдыр. Шир фигуру фаллик әгидәнин гүввәсинин рәмзидир. Бу һејкәлтәрәшлыг әсәри хејир вә бәрәкәт әгидәсинә, боллуг вә инсанларын чохалмасы идејаларына һәср едилмишдир. Гурағлыг әлејһинә вә өвлады олма-

јан адамларын ушағы олмасы үчүн кечирилмиш дини сәһркар ајинләрдә бу балтадан истифадә едилмишдир.

Фаллик әгидә хејир вә бәрәкәт е'тигадынын үзви бир һиссәси олмушдур. Она көрә дә бу әсәрдә фаллик үнсүр олан чылпаг киши фигуру хејир вә бәрәкәт әгидәсинин тимсалы олан гуш тәсвирилә әлағәдар шәкилдә верилмишдир.

Маннада даирәви һејкәлтәрәшлыг әсәрләринин, тунчдан падшаһ портретләринин јарадылмасы һаггында аз да олса мәлүмат вар. Лакин онлар ајры-ајры шәхси коллексијалар вә дүнјанын мүхтәлиф музејләриндә сахландығындан өјрәнилмәмишдир.

Сүмүкдән јонулмуш киши фигуру Зивижә һејкәлләри ичәрисиндә хусуси јер тутур. Бу реалист портретин бир чох хусусијјәтләри (узун саң-саггал, јығчам баш кејими, ғысаголлу узун палтар) ону һәсәнлу ғызыл чамынын каһин сурәтләри илә бағлајыр. Күман етмәк олар ки, бу сүмүк фигур е. ә. VIII әсрдә Зивижә мәбәдиндә фәалијјәт көстәрмиш каһинләрдән биринин усталыгла јарадылмыш пластик образыдыр.

Зивижәдән тапылмыш е. ә. VIII әсрә аид гојун башы шәклиндә олан ички габы да диггәти чәлб едир. Бишмиш килдән һазырланмыш бу әсәр реалист үслубда олуб, фактуранын вә ајры-ајры һиссәләрин сәнәткарлыгыла ишләнмәси илә фәрғләнир; ағыз һиссәси сындығындан онун әсл бөјүклүјү вә гоша гулғлары һаггында тәсәввүрүмүз јохдур. Зивижә јахынлығында тапылмыш бу типли ики кил габ исә саламат галдығы үчүн онларын ағзында симметрик јерләшмиш ики бәзәкли гулп олдуғу көрүнүр. Дулусчулуг күрәләриндә бишмәрилмиш бу кил габлар һәм пластик, һәм дә декоратив сәнәт кејфијјәтилә јүксәк реалист инчәсәнәт нүмунәләри олуб, һәсәнлунун ејни шәкилли тунч шәраб габларыны хатырладыр.

Манна усталарынын ғызыл, күмүш вә тунчдан јаратдығлары габарты вә диқәр фигурлары бәдин чәһәтдән јүксәк сәвијјәдәдир. Е. ә. IX әсрә аид олан бу археоложи абидәләр һәсәнлудан тапылмышдыр.

1957—1960-чы илләрдә Иран археологу Таги Асәфинин вә АБШ-ын Пенсилванија музејинин әмәкдашы доктор Роберт Дајсонун рәһбәрлији илә Иран—Америка археоложи експедијјасы һәсәнлу кәнди јахынлығындакы дәрдкүнч тәпәдә археоложи газынты ишләри апармыш-

дылар. Бу газынты заманы орадан дөрдкүнч формада олан бөжүк гала диварлары, мә'бәд тикинтиләри, божалы вә гара килдән, мәрмәр вә лазуритдән олан габлар, үзәриндә габарыг тәсвирләр олан күмүш күлдән вә гызыл чам тапылмышдыр. 1947—1949-чу илләрдә һәсәнлу гәбирләриндән е. э. XII—X әсрләрә аид олан тунч шир һәжкәлләри дә ашкарланмышдыр. Бу мадди мәдәнијәт абидәләри һаггында совет әдәбијјатында илк мә'луматы археолог Н. Ә. Чидди вермишдир.

Һәсәнлу галасындан тапылмыш Гызыл чамын габарыг тәсвирләри бүтүн дүнја вә еләчә дә совет алимләринин диггәтини чәлб етмишдир.

Күмүш күлданын гызыла тутулмуш габарыг тәсвирләри дөјмә үсулу илә һазырланмыш вә үч золагда јерләшдирилмишдир. Ашагыдакы золаг ишләнмәмиш, тәсвирсиздир. Ортадакы золагда ов сәһнәсини көстәрмәк үчүн ат, өкүз вә шир кими һејванлары гован инсан тәсвирләри вардыр. Јухары золагда исә дүшмәнләр үзәриндә гәләбә сәһнәси верилмишдир. Бурада арабачы дөјүш арабасыны идарә едир. Онун архасында дајанмыш дөјүшчү исә каманы дартмыш һалда, дөјүшә һазыр вәзијәттә арабанын ардынча кәлән һәрби әсирләрә нәзарәт едир. Әсирләри онларла јанашы кедән силаһлы әскәрләр дә мұһафизә едир. Арабанын тәкәрләри арасында узанмыш, мәрһәмәт истәјән бир дүшмән әскәри әлини галдырмыш һалда тәсвир едилмишдир. Бу габарты дөјүш арабасында ов едән ассур падшаһларынын тәсвирләрини хатырладыр. Бунунла белә һәсәнлу габларындакы рәсмләри Ассирија тәсвирләриндән фәргләнديرән бә'зи хусусијјәтләр вардыр; һәсәнлу тәсвирләриндә инсанларын сачлары дүз олуб бант вә ја чәләнклә бағланыр, саггаллары да дүз вә нарындыр. Ассур тәсвирләриндә исә әксинә; сач вә саггаллар гырым шәкилдәдир. Һәсәнлу фигурларындакы керијә әјилмиш алын, узун вә әјри бурун, бөжүк даирәви көзләр, кејимләрин бәзәк зәнкинлији бу тәсвирләрин орижиналлығыны көстәрир. Һәсәнлу күмүш габынын рәсмләри мөвзу вә композисија чәһәтдән асурларә јахын олса да, ифадә тәрзи вә тәсвир мотивләринә көрә тамамилә јерли хусусијјәт дашыјыр.

Зивижә гала диварлары харичиндә ашкар едилмиш, е.э. VIII—VII әсрләрә аид олан инчәсәнәт әсәрләрин-

дән ашагыдакылар мә'лумдур: гызыл һејван фигурчуглары илә аппликасија едиләрәк бәзәнмиш күмүш сини, шир башлары илә бәзәнмиш гызыл биләрзик, гызыл грифон башы, тәсвирли гызыл кәмәр, гызыл синәбәнд вә с. Манна идеолокијасы вә инчәсәнәтинин өјрәнилмәсиндә бу синәбәндин хусуси әһәмијјәти вардыр.

Зивижәнин е. э. IX әсрә аид гызыл лөвһә үзәриндә дөјмә ишинин бир һиссәси Филаделфија университети музејиндә сахланылыр. Бу ишин тәсвир мотиви гызыл синәбәндин композисија мәркәзиндәки рәсмләри хатырладыр.

«Зивижә дәфинәси»нә дахил олан Манна сәнәтинин надир инчиләри 1947-чи илдә Зивижә гала диварлары јанында кизләдилмиш тунч габын ичиндә әһали тәрәфиндән тапыларәг талан едилмишдир. Урмија көлүнүн чәнуб-шәргиндә, Саггызын 40 км јерләшән Зивижәнин бу гәдим сәнәт абидләринин бир һиссәсини топламыш франсыз алыми А. Годар 1950-чи илдә «Зивижә дәфинәси» адлы әсәр нәшр етдирмишдир. А. Годар е. э. VIII—VII әсрә аид олан бу зәркәрлик нүмунәләринә әсасән белә һесаб едир ки, Манна «һејван стилинин» вәтәнидир вә бу стил е. э. VI әсрдән башлајарәг скиф чәлләринә јајылмаға башламышдыр. А. Годарын бу фикрини әсасландыран совет шәргшүнасы И. М. Дјаконов «Һејван стилинә» мисал оларәг јухарыда јад едилән гызыл синәбәндин (е. э. VIII әср) тәсвирләрини көстәриб гејд едир ки, Зивижә дәфинәсинин әсас әсәрләри «јарадыланда скифләр вә һәтта киммерләр дә Јахын Асијада көрүнмәмишдиләр».

Тарихдән мә'лумдур ки, е. э. VII әсрин 70-чи илләриндә Ишпакајын башчылығы илә скиф гошунлары Ассиријаја гаршы Манна илә һәрби иттифаға кирмишди. Бу һәрби әлагә заманы Манна инчәсәнәтинин скиф инчәсәнәтинә етдији гүввәтли тә'сир сонралар (е. э. VI әсрдә) өз нәтичәсини көстәрмишдир.

Зивижә дәфинәсиндән Маннанын тәтбиги сәнәтинә аид гејд едикләримиздән әлавә јенә бир сыра көркәмли сәнәт әсәрләри тапылмышдыр. Онлар һамысы е. э. VIII—VII әсрә аид олуб, тунчдан, дөјмә үсулу илә јарадылмышдыр. Онларын бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

Инсан фигурларынын реалистик трактовкасы е'тибары илә бир тәкнәнин (чанағын) тунч өртүјүндәки тәсвирләр диггәти чәлб едир. Әмәк просесиндә тәсвир едил-

миш киши сурәтләри—бичинчиләр јухарыдан вә ашағы-дан Манна үчүн ән'әнәви олан ешмә нахышла хашијә-ләнмишдир. Ритмик сурәтдә тәкрар едилән фигурларын динамик вәзијјәти әсәрә декоратив сәчијјә верир. Бичин-чиләрин сағ әлләриндәки узун дәстәли дәрјазлары вә сол әлләриндәки бичилмиш от дәстәләрини гәдим рәссам бачарыгла әсәрин декоратив мотивләринә чевирә бил-мишдир.

Ағач тәкнәләрин тунч өртүјү үстүндә дөјмә үсулу илә јарадылмыш Зивижәнин диқәр әсәрләри Нју-Йоркун Метрополитен музејиндә сахланыр. Бу ишләрдә ики ешмә хашијә арасында узун кејимли гызларын вә јахуд сол әлләриндә бичилмиш от, сағ әлләриндә дәрјаз тут-муш узун палтарлы кишиләрин сырасынын јан тәрәфдән ритмик шәкилдә тәсвири өз бәдии-декоратив хүсусијјәт-ләри илә биринчи әсәри хатырладыр.

Маннанын мискәрлик әсәрләри ичәрисиндә күмүш сини өз декоратив бәзәјилә хүсуси јер тутур. Сининин мәркәзиндә күнәш символу, онун әтрафында исә чеврә-ләр боју ритмик шәкилдә јерләшдирилмиш мүхтәлиф нөв һејванларын гызылдан тәсвирләри верилмишдир. Күнәш рәмзинин әтрафындакы ики чеврәдә ромб шәкил-ли, сининин кәнарларыны исә бугдаја бәнзәр нахышлар бәзәјир. Онларын арасындакы золағларда мүхтә-лиф һејванларын отурмуш вәзијјәтдә тәсвирләри чеврә боју тәкрар едилир. Орта гуршагда довшан тәсвири вар. Довшан доғуб тәрәјән һејван олдуғу үчүн сининин хејир вә бәрәкәт, артым ајинләриндә истифадә едилди-јини күман етмәк олар. Бу әсәрдә гәдим рәссам даирәви композисијанын чеврә боју даими һәрәкәт тә'сириндән бачарыгла истифадә етмишдир.

Е. ә. VIII әсрдә Манна мискәрләринин һазырладыг-лары 98—101 см диаметри олан диқәр күмүш синиләр дә дөјмә үсулу илә ишләнмиш, тәсвири вә декоратив мотивләрлә бәзәнмишдир. Бир гајда оларағ бу синилә-рин ичәриси мәркәздә сәккиз јарпағлы гөнчә илә бәзә-нирди. Һәмин гөнчәләрин әтрафында исә дөрд һејван рәсми үфүги вәзијјәтдә, ритмик шәкилдә, реалистик тәрздә тәсвир едилмишдир. Бу сининин шир, диқәринин өкүз, үчүнчүсүнүн исә гоч тәсвирләри онлара декоратив көркәм вермишдир. Бу тәсвирләр рәмзи маһијјәт дашы-јыр.

Зивижә дәфинәсиндән олан башга бир әсәр күмүш лөвһәдән ибарәтдир. Гошгу шејләриндә истифадә едил-миш һәмин күмүш лөвһәнин үстүндә шир, онун алт вә үстүндә исә күлданлар рәсм едилиб. Декоратив сәпкидә јарадылмыш тәсвирләр ики чәркәдә хырда чев-рәләрлә хашијәләнмишдир.

Маннанын гијмәтли декоратив сәнәт әсәрләриндән бири дә фил сүмүјүндән јонулмуш чамдыр. Гулпу ши-рин јарым фигурундан (баш вә әлләриндән) ибарәт олан бу чамын фрагментләри (галығлары) Һәсәнлудан тапылмышдыр. Һәмин фрагментләрә әсасән бу сүмүк чамын елми бәрпа тәсвирини Оскар Уајт Мускарел-ла тәртиб етмишдир. Бу чам е. ә. IX әсрә аиддир.

Е. ә. IX әсрә аид олан гәдим Һәсәнлу тикинтиләрин-дән диқәр орижинал тәтбиги сәнәт әсәрләри дә ашкар едилиб. Онлардан боз бозалт дашындан һазырланмыш үч «јаагабыларын» галығларыны, Ассирија даһиләри-нин (горујучу мөләкләринин) гызылла ишләнмиш бүст-ләрини вә кашы илә өртүлмүш квадрат дивар кафеллә-рини көстөрмәк лазымдыр.

Бу кафелләр Һәсәнлу вә Елам усталарынын мәдәни әлагәсинин нәтичәси кими нәзәрдән кечирилир. Кафел-ләри бәзәјән инсан үзлү габарығ өкүз кәлләси тәсвири гырмызы, гара вә чәһрајы рәнкләрдә олурду.

Маннанын чох инкишаф етмиш декоратив сәнәт нөв-ләриндән бири дә дулусчулуг иди.

1947—1949-чу илләрдә Иран археологлары Әли Һә-кими илә Маһмуд Радын Һәсәнлунун гәдим гәбирстан-лығларында апардығлары газынтылар чохлу дулусчулуг сәнәти өрнәкләрини ортаја чыхартды. Даһа сонра 1956—1960-чы илләрдә Иран—Америка биркә экспеди-сијасынын Һәсәнлунун мәркәзи тәпәсиндә апардығы га-зынтылар бу нүмунәләрин сајыны бир гәдәр дә чохалт-ды. Бу газынты заманы дашлардан һазырланмыш габ-лар, мәрмәр күзәләр вә лазурит касалар да ашкарлан-ды. Бир лазурит нүмунәдә шир башы илә каса бир-биринә битишик шәкилдә јонулмушдур. Һәсәнлудан тапылмыш кил габлар е. ә. II миниллијин сону вә I ми-нллијин әввәлләринә (е. ә. XII—X әсрләр) аиддир.

Гара вә гырмызы рәнкли керамика Һәсәнлу вә еләчә дә Манна үчүн јерли мәдәнијјәтдир. Һәсәнлу дулусчула-ры тунч дөврүндә дин илә әлагәдар оларағ төк вә гоша узунбоғаз чәкмә, зооморф формалы, бирләшмиш габлар

типли вә чајник шәкилли дулусчулуг өрнәкләри јаратмышлар.

Һәсәнлу усталары зооморф типли кил габларын декоратив тәртибиндә сон дәрәчә диггәтли идиләр. Онлар көвдә илә ағызын бирләшдији јердә гулп әвәзинә кичик гојун фигуру гојмагла кифајәтләнмәјиб көвдәни 12 бәрәбәр пластик һиссә шәклиндә һазырламагла мә'мулатын естетик кејфијјәтини јүксәлдирдиләр.

Зивижәдән тапылмыш бојалы кил ваз орижинал бәдии тәртибаты илә диггәти чәлб едир. Оун чијинләрини күнәшин символик рәмзи бәзәјир. Ондан ашағыдакы золагда ритмик вә декоратив шәкилдә тәкрар едилән ағач вә өкүзләрин тәсвирләри габын бәзәјини зәнкинләшдирир. Өкүзләрин ағачлар гаршысындакы тәзим-едичи вәзијјәти ағачларын мүгәддәслијини көстәрир. Ола билсин ки, бурада өкүзләр торпаға јағынты көндәрән илаһә Тиштрјаны, ја да ки, шумерләрин ај аллаһы Нанна Сини, ағачлар исә һәјат ағачыны тәмсил едир.

Ассурларын габарыг тәсвирләри Манна ме'марлығы һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Бу тәсвирләрдән көрүнүр ки, сонракы Мидија тикинтиләри Манна ме'марлығынын тә'сири илә јарадылмышдыр. Белә ки, Мидијанын гала шәһәрләри, Маннанын галаларыны хатырладыр.

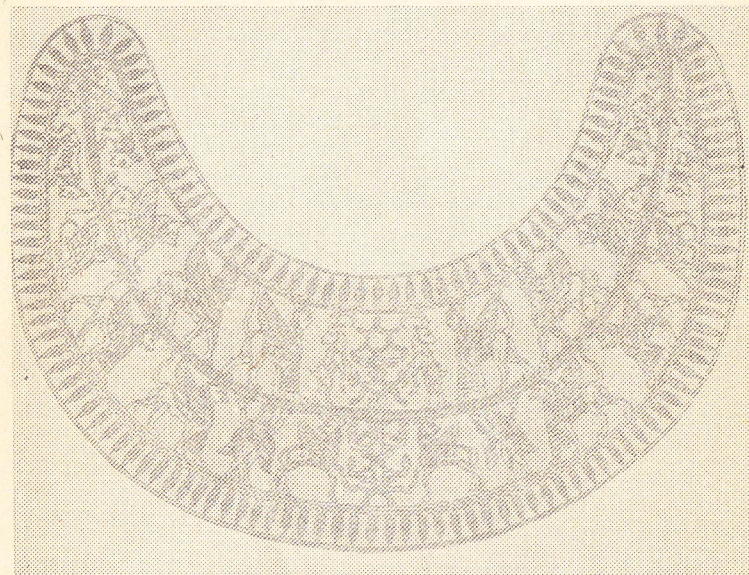
Манна инчәсәнәтинин тәдгиги көстәрир ки, буранын һејкәлтәрәшлиг вә декоратив сәнәтләри, сонракы дөвләрдә инкишаф тапмыш, Мидија вә әһәмәниләр заманындакы Иран инчәсәнәтинә гүввәтли тә'сир көстәрмишдир.

Манна илә шимали Азәрбајчанын (Албанијанын) зәркәрлијини вә гара керамикасыны мүгајисә етдикдә дини көрүшләр вә сәнәткарлыг бахымындан һәр ики өлкә арасында охшар вә үмуми чәһәтләрин јахынлығы ајдынлашыр. Бунун сәбәбини исә гаршылыглы мәдәни әлагә вә идеоложи көрүшләрин ејнилији илә изаһ етмәк ләзымдыр.

ГӘДИМ ИНЧӘСӘНӘТИМИЗДӘ АВЕСТА ИДЕЈАЛАРЫ

Чәнуби Азәрбајчан вә еләчә дә Гафгаз Албанијасы әразисиндә тапылмыш бир чох археоложи абидәләрин үзәриндә һејван, гуш, ағач вә с. тәсвирләр вардыр. Әксәр һалда бу тәсвирләрин мәншәји Авеста еһкамлары илә бағлы олмушдур.

Е. ә. VIII әсрә аид едилмиш «Зивижә дәфинәси» абидәләри инчәсәнәт вә мәдәнијјәт тарихимизин өјрәнилмәсиндә е'тибарлы мәнбәләр һесаб едилир. Гызыл синәбәнд (шәк. 4) бу зәркәрлик әсәрләри ичәрисиндә көркәмли

јер тутур. Оун јарымдаирәви, дөјмә үсулу илә јарадылмыш тәсвир композисијасы ики, ашағы вә јухары һиссәләрдән ибарәтдир, Үст мәртәбә һејирхаһлыг дүнјасына,—Һүрмүздә, алт мәртәбә исә бәдхаһлыг аләминә, Әһримана һәср едилмишдир. Јухарыдакы һиссәнин мәркәзиндә мүгәддәс һәјат ағачынын—һом биткисинин

рәмзи тәсвири верилмишдир. Ном ағачынын кешијиндә ики кечи дајаныб. Чох куман ки, онлар гәләбә аллаһы Вертрагнаны тәмсил едирләр. Ном ағачынын башында алты будаг көстәрилмишдир. Ола билсин ки, бу алты будаг Аһура Мазданын илк дәфә хәлг етдији алгы көмәкчисини—«Өлмәз мүгәддәсләри» тәмсил едир. Авестада бу илкин илаһи мүгәддәсләр, ујғун шәкилдә илк мадди варлыгларла (мал-гара, од, метал, торпаг, су, битки) әләгәләндириләр.

Онлардан ашағыда саға вә сола доғру узанмыш ики будаг, дуализмин рәмзи кими һәјатын ики һиссәдән—хејир вә шәрдән ибарәт олдуғуну хатырладыр. Даһа ашағыдакы саға вә сола узанмыш ики гоша, дөрд будаг исә дүнјанын дөрд мүгәддәс һиссәдән—һава, су, торпаг вә оддан тәшкил едилдијини көстәрир. Кечиләрин сол вә сағындакы сфинксләр—һанадлы, шир, көвдәли гадын фигурлары, фравашиләр (фравартиләр)—горујучу мәләкләрдир.

Авестанын 13-чү Јаштында («Фравартин—Јашт») көстәрилир ки, фравашиләр метал папагда, метал галханда вә әлдә метал силаһ тутараг дөјүш мејданында өз халгыны дүшмәнләрдән горујурмушлар. Бу синәбәндәки ики фраваша дә метал кејимдә вә метал папагда тәсвир едилмишдир. Онлар гадын башлы сфинкс шәклиндә тәсвир едилмиш вә һүрмүздүн, горујучу мәләкләридир. Һүрмүздүн әләмәтләри онун һанадларындан, архасында дајанмыш һанадлы ширин көвдәсиндәки күнәш рәмзи тәсвириндән ибарәтдир. Јухары сыраны тамамлајан, шир, довшан кими һејванлар гүввәтли вә доғуб-төрәјән чанлылары, Һүрмүздүн, «јаратдығы» варлылары тәмсил едир.

Композисијанын ашағы мәртәбәсиндә јералты гаранлыг дүнја, Әһриманын падшаһлыгы, өлүләр әләми тәсвир едилир. Мәркәздә јералты дүнјанын символу олан өлүм ағачы дурур.

А. С. Пушкин јарадычылығында өлүм ағачы һағында, фолклордан кәлмә мәлумат вардыр. Пушкин «Анчар» шеһриндә анчар адланан өлүм ағачыны будагларындан вә габығындан зәһәр дамчылајан бир ағач кими тәсвир едир. Дөјүшчүләр охларынын учларыны бу ағачын зәһәријлә зәһәрләјирмишләр ки, өлдүрүчү олсун.

Бурада өлүм ағачы Әһриманын рәмзи олан илан шәклиндә көстәрилир. Онун сағ вә солунда һанадлы, тәкбујнузлу, јералты өлүм дүнјасынын кешикчиләри көрүнүр (Шәр аллаһы Әһриманы тәмсил едән белә тәкбујнузлу һејванлар Кәдәбәј рајонундан тапылмыш тунч көмәрдә дә өз әксини тапмышдыр). Онларын архасында һәр ики төрәфдә гадын көркәминдә олан һанадлы ширләр—фравашиләр исә Әһриманын горујучу мәләкләридир. Әһриман өзү онлардан сонра грифон—шир бәдәнли гартал шәклиндә рәсм едилмишдир. Грифонун вә ондан сонра тәсвир едилмиш Әһриманын көмәкчиләринин, гочбашлы вә гадынбашлы һанадлы ширләрин гујруглары иланвари, шәкилдәдир. Композисијаны тамамлајан шир вә довшан Әһриманын гурбанларыны тәмсил едирләр.

Манна устасы бу синәбәндә Авеста идејаларыны тәблиғ етмәк үчүн ассурларын һанадлы шир, инсан башлы һанадлы шир кими тәсвир мотивләриндән бачарыгла истифадә етмишдир. Бу надир зәркәрлик әсәриндә реалистик тәсвир мотивләри фантастик мифи үнсүрләрлә үзвү сурәтдә әләгәләндирилмишдир. Әсәрин бәдии композисијасы декоратив сәпкидә, сәнәткарлыгла ишләнмишдир. Бу гызыл синәбәнд, чох куман ки, Авеста доғмаларына һәср едилмиш ајинләрдә истифадә едилмәк үчүн јарадылмышдыр. Јахын Шәрг инчәсәнәти вә мәдәнијјәтинин өјрәнилмәсиндә бу әсәрин хүсуси әһәмијјәти вардыр.

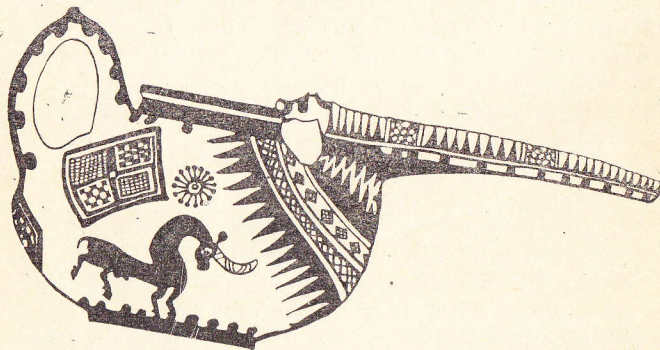
Лүләјинли бојалы кил габларын ортаја чыхмасы е. ә. I миниллијин башлангычына тәсадүф едир. Бу лүләјинләр габларын ағзына битишик шәкилдә һазырланырды. Белә габларын даһа садә бәзәкли нүмунәләри Мидијанын гәрб сәрһәддиндә Ровандузда, онларын даһа мүрәккәб формалары исә Мидијада, Тәпә Сијалкда һазырланырды. Тәпә Сијалкда белә габларын үч типі јарадылмышдыр. Онларын лүләјинләри бәзән шагули вә бәзән дә үфүги вәзијјәттә олурду. Үчүнчү һалда исә үфүги вәзијјәтли лүләјин габын ағзындан аралы һалда һазырланырды. Е. ә. X—VIII әсрләрдә, Тәпә Сијалкда һазырланмыш бојалы габлар әксәр һалда күнәшин символик тәсвири вә дүзбучағлы шаһмат лөвһәси рәсмләрилә бәзәнирди. Көрүнүр ки, бу габлар дини сәһркар характерли мәрәсимләр үчүн һазырланырмыш. Тәпә Сијалкда һазырланмыш бу типли габларын чохунун

үстүндө ат тәсвири чәкилдијиндөн онларын күнәш аллаһы Митраја (Мехрә) е'тигад едәнләрә хидмәт етдијини анламаг олур. Бу габларын нахыш вә тәсвирләрини Авестанын Митраја һәср едилмиш 10-чу «Јашт»ында верилән мә'луматлара әсасән мүәјјәнләшдирмәк олар.

Белә габлардан биринин үстүндә ат, онун башы үстүндә күнәш, јухарыда сол тәрәфдә исә шаһмат лөвһәсинә бәнзәр бир дүзбучаглы рәсм едилмишдир; лүлејинин әтәкләри исә күнәшин зијаларыны андыран нахышларла бәзәнмишдир (шәк. 5).

Јухарыда көстәрилән «Јашт»да Митра «кениш отагларла малик», «сүрү вә ушаг бәхш едән», торпаглары, атлары дүшмәндән горујан бир гәһрәман кими тәсвир едилир. Бахдығымыз габын гулпу алтындакы дүзбучаглы, чох күман ки, Митранын һимајәсиндә олан «кениш отлагларын» тәсвиридир.

Митра «дөјүшчүләрә вә онларын атларына гүввәт верир». Одур ки, онун дөјүш «газалағыны сәма јеми

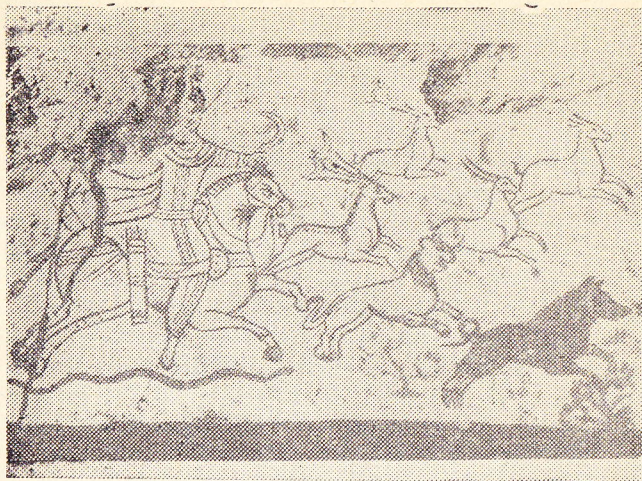
Шәкил 5.

илә гидаланан вә өлмәз, һамысы да ағ рәнкли дөрд ајғыр апарыр». Митра «сәма әһлиндән биринчи олага, өлмәз, чәлд атлы күнәши габаглајараг Харанын зирвәсинә галхыр... вә орадан бүтүн арија евләрини нәзәрдән кечирир». Митра «күнәш батандан сонра кәзинтијә чыхараг... јер илә көј арасында олан һәр шејә көз гојармыш.» Авестанын Митраја вердији бу сәчијјәләрдән мә'лум олур ки, ат күнәш аллаһы Митранын да символу имиш.

Беләликлә, демәк олар ки, үстүндә ат, күнәш, дүзбучаглы шаһмат лөвһәсинә бәнзәр тәсвир вә нахышлар олан кил габлар Митра идејалары илә әлағәдар олан дини ајинләрдә, артым вә боллуг, тәмизлик вә дүзлүк мәрасимләриндә истифадә едилмишдир.

Һәмин «Јашт»ын көстәрдијинә көрә Митра дүшмәнләр үзәринә вә еләчә дә јаланчыларла, сахтакарларла, мүгәддәсләри өлдүрәнләрә гаршы һүчума кечәркән онун ән јахын силаһдашлары ону мүшајиәт едәр вә јағылары мәһв едәрмишләр. Онлардан ән башлычасы Аһура Мазданын јаратдығы, донуз образында олан, ити дишләри олан, ирәли чан атан, дүшмәнләри бир зәрбә илә өлдүрән Вертрагна иди. Донуз образында верилән гәләбә аллаһы Вертрагна дивар рәсмләриндә Митраны мүшајиәт едәрәк ән ирәлидә кедән бир дөјүшчү кими тәсвир едилир. Һүчумда Митранын «сағында кедән хејирхәһ, мүгәддәс Срауша, сол тәрәфиндә кедән уча бојлу, гүввәтли Рашну» дөјүшдә сәма әһлине көмәк едирләр. Бу дөјүшдә бир нөв сәркәрдә образында олан Митранын «әтрафында сулар, биткиләр, мүгәддәсләрин руһлары (фравашајлар) кедирләр», онун бу силаһдашлары, биткиләрдән башга, һејван шәклиндә тәсвир едилмишдир.

Бахдығымыз кил габын үстүндәки ат рәсминин башында бујнуза бәнзәр бир шеј вардыр. О, атын јалындан дүзәлдилмиш тутачагдыр, дәстәкдир. Митра атын үстүндә кедәркән бу дәстәкдән тутармыш. Онун гаршысында исә атын башына бағланмыш ајпара формалы бир нишан көрүнүр. Бу да Митранын символларындан биридир. Бу нишана е. ә. X—VIII әсрләрә аид Тәпә Сијалк габларында чәкилмиш ат тәсвирләриндә, мүхтәлиф формаларда раст кәлирик. Һәмин бу ајпара нишанынын Митра аллаһына аид олдуғуну Митра мә'бәдинин дивар рәсмләриндә ајдынча көрүрүк. Бу Митра мә'бәди I әсрдә Бејнәлнәһрдә, Фәрат чајынын кәнарында, Дура Европос шәһәриндә тикилмишдир. Онун дивар фрескасында Митра, јухарыда көстәрилән силаһдашлары илә бирликдә, дүшмәнләрин үстүнә һүчума кечәркән тәсвир едилмишдир (шәк. 6). Бурада Митраны марал, илан, шир вә габан кими һејванларын образында мүгәддәс варлыглар мүшајиәт едирләр. Митранын сол әлиндә ајпара шәкилли тут ағачы вә онунла бир сырада гачан ики маралын башларында исә ајпара нишанлы гоша

Шәкил 6.

лентләри көрүрүк. «Яшт»ын јухарыдакы мә'луматларына әсасланараг күман етмәк олар ки, бу тәсвирдә саг күнчдәки кол—биткиләри, донуз—Вертрагнаны, гоша лентләриндә ајпара нишаны олан ики марал—Митранын горујучу мәләкләрини (Срауша, Срош, Сруш вә Рашну, Рашн, Рамеш), илан—әчдадлары, мүгәддәсләрин руһларыны, шир исә шумер илаһәси Инаннаны (Иштары) тәмсил едирләр. Мә'бәд гәдим шумер торпағында тикилдији үчүн Иштарын символу да бу фрескаја дахил едилмишдир. «Яшт»да исә бу образ һаггында һеч нә дејилмир.

Митра аллаһынын символик ишарәләриндән олан ајпара нишаны Мидијанын «Гыз гапан» түрбәсинин сүтунлары арасында јерләшмиш Митранын даирәви лөвһә үзәриндәки габарыг тәсвиринин алтында да верилмишдир.

Әһәмәниләр дөврүндә Аһура Маздадан башга, Митра, Анаһит, вә с. бу кими даһа гәдим гәбилә аллаһлары гадаған едилмишди. Сасани падшаһлары исә бу аллаһларын кечмиш мөвгејини бәрпа етди. Митраја хүсуси пәрәстиш көстәрән Сасани падшаһлары онун бу ајпара шәкилли нишаныны тачларына санчмагла өзләрини Митранын варисләри кими гәләмә вермәјә чалышмыш-

лар. Дөвләт Ермитажында сахланан күмүш габларда ов едән Пероз (V әср) вә әјанлар әһатәсиндә тахта отурмуш I Хосров (VI әср) дөјмә үсулу илә реалистчәсинә тәсвир едилмишләр. Һәр ики Сасани падшаһынын тачыны Митранын гоша лентләри вә ајпара нишаны бәзәјир. Сасани пулларында һәкк едилмиш I Арташир (III әср) тачларында исә ајпара нишаны улдузла бирликдә тәсвир едилмишдир. Мидијанын «Гыз гапан» түрбәсиндә дә Анаһити тәмсил едән белә бир улдуз нишаны вардыр. Буна әсасән күман етмәк олар ки, I Арташир тачындакы ај вә улдуз нишанлары Митра илә Анаһитин символларыдыр.

Сасани диндарлары Митранын гоша лентләриндән јени илаһи образлар јаратмагда да истифадә етмишләр. Бу мәгсәдлә онлар II Шапур (309—379) вахтында гәләбә алаһы Вертрагнанын символу олан даг гочунун бојнуна Митранын лентләрини бағламагла падшаһ шөһрәтинин, уғур вә хошбәхтлиг аллаһы Хваренанын (Хавәрнәнин) образыны јаратмышлар. Азәрбајҗан тарихи музејиндә сахланан Ләнкәран рајонунда (Рво кәндиндә) тапылмыш тунч габын ичәрисиндә бу аллаһын габарыг рәмзи тәсвири боғазында гоша лент олан гоч образы шәклиндәдир.

Зивижә дөфинәсиндә гәрибә формалы тунч габлар да тапылмышдыр. Е. ә. VIII әсрә аид олан, әдәбијатда ситұла адланан, ичи бош, цилиндрик формалы, ашағысы коник шәкилли олан дүјмә илә нәһајәтләнән бу тунч габлар ән'әнәви нахышлар вә реалистик тәсвирләрлә бәзәнмишдир. Онлар, чох күман ки, гәдим Маннада гурбанкаһлар кими истифадә едилмишдир; гурбан верәнләр өз нәзирләрини бу габларын ичинә атырмышлар. Белә тунч габлардан биринин үзәриндә кечи баласы тәсвир едилмишдир. Онун сол вә сағында битки көрүнүр. Бу реалистик кечи тәсвириндә кечи башы хүсуси бир үслубда, стилизә едилмиш һалда ишләнәрәк, ортасы јонулмуш бир даша бәнзәдилмишдир. Буна әсасән демәк олар ки, бу кечи тәсвири Аһура Мазданын јахын көмәкчиләриндән сајылан Вертрагнанын, гәләбә аллаһынын символик сурәтидир. Дини әфсанәјә көрә гәләбә аллаһы Вертрагна халга бир иллик вәһши гојун вә ја даш кечи шәклиндә көрүнәрмиш; күман ки, Вертрагнанын шәрәфинә гурбан верәнләр өз нәзирләрини бу габа атармышлар.

Һом аллаһына вериләчәк нәзирләр үчүн аҗрылмыш даһа башга бир тунч габын үзәриндә узун бабил пал-тарында олан Маг-каһин гурбанкаһ гаршысында, гуча-ғында баресма-мүгәддәс тамариск (јулгун) колунун чубугларындан ибарәт бир дәстә тутдуғу һалда тәсвир едилмишдир (шәк.2) Гурбанкаһын үстүндә цилиндрик формалы кил габ көрүнүр. Бу тәсвирдә ола билсин ки, баресмаја бағланмыш вә габын ичинә салланмыш килә-мејвәләри олан будаг мүгәддәс һом биткисидир. Чох күман ки, бурада гурбан (нәзир) вермә ајини тәсвир едилмишдир. Авестаја көрә каһин гурбанкаһ гаршысын-да гурбан вермә ајини кечирәркән гучағында тамариск чубугларындан ибарәт баресма тутараг аллаһларын мән-шәји һаггында узун бир һимн-маһны охујурмуш. Бурада һом аллаһы шәрәфинә верилән нәзир габдакы мүгәд-дәс һом биткисидир. Авестада дејилир ки, инсаны һәја-та, әмәк фәәлијјәтинә илһамландыран, она физики вә мә'нәви гүввә верән, өлмәзлик ичкиси вә һәјат сују олан мүгәддәс һом ичкиси цилиндр шәкилли кил габларда сахланармыш. Көрүнүр ки, бурада һом мејвәси сыхыл-мамышдан, һом ичкиси алынмамышдан әввәл, бу мүгәд-дәс битки нәзир кими каһин тәрәфиндән дуаланмагда-дыр. Гурбанкаһын үстүндәки габын ичиндә һом битки-синин олдуғуну вә онун һом аллаһы шәрәфинә нәзир верилдијини көстөрмәк үчүн рәссам, баресмаја бағлана-раг кил габа салланмыш киләмејвәли һом ағачыны да тәсвир етмишләр. Тәсвирдәки нәзирвермә ајини сүжетли композисијада реалистик сәпкидә ишләнмишдир.

Каһинләр мүгәддәс оду вә мүгәддәс һом ичкисини өз нәфәсләри илә мурдарламамаг үчүн онларын гаршы-сында, бир гајда олараг дуа охујуб ајин кечирәркән, ағызларыны сарғы илә сарыјырдылар. Буну биз Миди-јанын «Гыз гапан» түрбәсиндә чапылмыш падшаһ вә каһинин од гурбанкаһы гаршысындакы габарыг тәсвир-ләриндә јахшы көрүрүк.

Страбон ајин вахты каһинләрин гучагларында тут-дуглары баресма—мүгәддәс чубуг дәстәсинин тамариск (јулгун) колундан һазырландығыны хәбәр вермишди. Сон тәдгигатлар да бу фикри тәсдиг едир. Мүасир Иран атәшпәрәстләринин баресмаларында (барсаман, бар-сам) инди тамариск (јулгун) чубугларыны метал чу-буглар әвәз едир.

Алимләр күман едирләр ки, һәјат ағачындан, һом

аллаһынын ајинләриндә истифадә етмәк үчүн мүгәддәс ички һазырланмасы е. ә. II миниллијин орталарына тәсадүф едир. Иранын Персопол (Тәхти Чәмшид) шәһә-ри әтрафында кениш мигјасда бечәрилмиш бу битки ән гәдим гәбилә тотемләриндән—аллаһларындан олдуғу үчүн Авеста аллаһлары сырасына дахил ола билмиш-дир. Һәлә әрәбләрин истиласындан чох-чох әввәл һом биткиси даһа бечәрилмәмиш вә нәтичәдә һом ичкиси өз јерини үзүм шәрабына вермишдир. Лакин бундан сонра да узун мүддәт үзүм шәрабы гәдим Иранда һом ады илә танынмышдыр.

Инди бә'зи тәдгигатчылар күман едир ки, гәдим иранлылар һом ичкисини, бә'зи нөвләринин тәркибиндә алколоид олан, ачылыг колундан һазырлајырмышлар. Авестанын 5-чи «Јашт»ында һом ичкисинин сүдлә бир-ликдә ичилмәсиндән сөһбәт кедир.

Археолог Р. М. Ваһидов гәдим Минкәчевир мә'бәд-ләриндән габарыг һејкәлләрин ики типик нүмунәсини ашкара чыхармышдыр. Онлардан бири даш үзәриндә јонулмуш V—VI әсрә аид ики товуз гушунун габарыг тәсвиридир. Бојунларында Митранын лентләри олан гушлар һәјат ағачынын гаршысында үз-үзә, јан тәрәф-дән, динамик бир вәзијјәтдә тәсвир едилмишдир. Бирин-чи әсрләрдә товуз гушу да хоруз кими мүгәддәс одун горујучусу вә күнәшин рәмзи һесаб едилмишдир. Хан-лар рајонундан тапылмыш, тунч дөврүнә аид, ағ маддә илә бәзәдилмиш, гара рәнкли, чилалы керамика нүму-нәсиндә күнәши тәмсил едән, күнәшин символик тәсви-ри олан ики свастика нишаны арасында һәјат ағачы тәсвир едилмишдир. Бу Минкәчевир габарыг һејкәлиндә һәмин гәдим тәсвир композисијасынын јениләшмиш варианты илә растлашырыг. Бу габарыг тәсвирдә кера-микадакы свастика¹ нишанларыны товуз гушлары 'әвәз едир. Бу типли тәсвир композисијалары көстәрир ки, тунч дөврүндән башлајараг VI әсрә гәдәр бәдиә сәнәт усталарымыз шүүрлу олараг һәјат ағачыны күнәш

¹ Атәшпәрәстләр күнәш дөвраныны тәмсил едән нишана сва-стика дејирләр. Тегһран атәшпәрәстләринин баш каһини Ростам Шаһзади Әнчиман бу һагда демишдир: «фашистләр бизим симво-лу оғурламыш, биабыр етмишләр. Лакин биз ондан әл чәкмәјәчә-јик. Чүнки «свастика» сөзүнүн мәншәји гәдим Иранла бағлыдыр. «Су»—јахшы, хејир, «астика»—әсас, варлыг, һәјат, «суастика»—јахшы, фирәван һәјат демәкдир». (В. Алексеев. Атәшпәрәстләрлә көрүш». «Вокруг света», 1974, №3, сәһ. 61).

аллаһынын һимајәсиндә, онун символларынын әһатәсиндә тәсвир етмишләр. Сасани падшаһлары күнәш аллаһына—Мәһрә (Митраја) пәрәстиш едирдиләр. Күман ки, Минкәчевирдән тапылмыш бу дашы мүгәддәс од, јахуд Мәһр мә'бәдиндә, мүгәддәс одун гаршысында гурбанкаһ кими гојарлармыш ки, атәшпәрәстләр өз нәзирләрини бу дашын үст сәһиндә газылмыш ојуға атсынлар.

Минкәчевир дашлары үзәриндәки һәјат ағачынын үч вә ја беш јарпаглы тәсвири, сонралар бир орнамент мотиви, нахыш кими халг јарадычылығына дахил олмушдур. Биз бу нахыша албан мис габларында, Лаһыч мискәрләринин әсәрләриндә, һабелә халча вә бәдии тикмәләрдә раст кәлирик. Азәрбајчанын күләбатын усталары дараг габларынын үстүндә, чох вахт һәјат ағачыны ики товуз гушунун әһатәсиндә, нахыш формасында, схематик шәкилдә тәсвир етмишләр.

Е. э. IX әсрдә Һәсәнлу усталары габарыг вә данрәви типли һәјкәлтаращлыг әсәрләри дә јаратмышлар.

Шүшәјәбәнзәр материалдан һазырланмыш көј чам сынығынын үстүндә һәјат ағачы вә онун сол вә сағында верилмиш ики кечинин габарыг тәсвирләри чох мараглыдыр. Сағ тәрәфдәки кечи рәсминин анчаг габаг гычлары галмышдыр. Сол тәрәфдәки кечи тәсвири реалистик сәпкидә, кәркин динамик вәзијјәтдә, үч ајағы илә ағач будагларына сөјкәнмиш һалда јарадылмышдыр. Е. Порада «Гәдим Иран» әсәриндә [13, сәһ. 120] көстәрир ки, буна бәнзәр ассур тәсвирләриндә кечи ајағы илә ја ағача һеч тохунмајыр, ја да ки, она анчаг бир ајағы илә сөјкәнир. Буналар бәнзәр Зивијә тәсвирләриндә дә кечиләр ағача һеч тохунмурлар. Һәсәнлу тәсвирләри өз тәбии вә чанлылығы илә фәргләнир. Өзүнәмәхсус белә үслуб хүсусијјәтләринә малик олан Һәсәнлу инчәсәнәтинин шимали Иранда тә'сир даирәси чох кениш олмушдур.

Албан мискәрләри тунч габларын бәзәјиндә јени-јени орнамент мотивләри тәтбиг етмәјә чалышмышлар. Бу бахымдан VI әсрә аид бир тунч габын көвдәсини бәзәјән гоша бута нахышы диггәтәләјигдир. Бурада гоша буталар вә нәбати нахышлар усталыгла әләгәләндирилмишдир. Буталар декоратив композисијанын мәркәзи элементләри кими даһа көзәкәлимлидир. Буталарын ашағы һиссәси гуш гујруғу шәклиндәдир. Бу хүсусијјәт

Г. Григорјевин бута нахышларынын товуз гушу тәсвириндән јаранмасы һағындакы фикрини әсасландырыр.

Бута вә гоша буталарын бир орнамент мотиви кими илк дәфә VI әсрә аид тунч габада тәтбиг едилмәси тәсвири сәнәт тарихимиз үчүн мараглы фактдыр. Ола билсин ки, бу нахыш мотивләри илк дәфә VI әсрдән дә әввәл халча вә јахуд ағач үзәриндә тәсвир едилмишдир. Лакин белә әсәрләрин өмрү аз олдуғундан бизә кәлиб чатмамышдыр.

Бир мәчмәјинин мәркәзи медалјонунда көрдүјүмүз үч јарпаглы битки рәсми бу буталы габын да гулпуну бәзәјир. Һәмин битки рәсми мүгәддәс һәјат ағачынын ән садә рәмзи тәсвири кими бәдии метал сәнәтинә дахил олмуш вә кетдикчә даһа да мүрәккәбләшмишдир. VI—VII әсрләрә аид бир габын (һүндүрлүјү 39,2 см) көвдәсиндә, лүләјиндән ашағыда һәјат ағачынын даһа мүрәккәб рәмзи тәсвири верилмишдир. Пластик формасы тәсвир вә нахышлары илә аһәнкдар сурәтдә әләгәләндирилмиш бу сары рәнкли тунч габын да декоратив бәзәјиндә гырмызы мисдән әләвә бәзәк кими истифадә едилмишдир. Бу декоратив композисијанын јухары һиссәси һәмин үч јарпаглы битки рәсми әсасында јарадылмышдыр. Әсәрдә һәјат ағачынын сол вә сағында верилән ики товуз гушунун бојунларында бојунбағы вә Митранын лентләри көрүнүр. Ејни композисијаја гәдим Минкәчевир мә'бәдиндән тапылмыш V—VI әсрләрә аид јазылы дашын үзәриндә дә раст кәлирик. Бу, гәдим Азәрбајчанда атәшпәрәстлик идејаларынын кениш јайылмасы илә изаһ едилмәлидир. Оду, мүгәддәс атәши, күнәши тәмсил едән товуз гушларынын һәмишә һәјат ағачынын јанында верилмәси атәшпәрәстләрин идеолокијасындан доғмуш бир һалдыр.

Атәшпәрәстлик Сасани падшаһларынын рәсми дөвләт дини иди. Бојунларында лентләр олан товуз гушлары атәшпәрәстлик дини илә Сасани һөкмранлығыны бирликдә тәмсил едирләр. Бу дин вә һакимијјәт бирлијин варлығыны исә һәјат ағачынын тимсалында көрмүш олуруг. Еһкам вә рәсми характерә малик бу композисија һәминшә сијаси-дини маһијјәт дашымышдыр.

Биләрзикләр тунч дөврүндә ортаја чыхан вахтдан бәри, һәмишә магик-апогтропик (сәһркар-горујучу) маһијјәт дашымышдыр. Бу ән'әнәјә садиг галан гәдим Манна зәркәрләри, бә'зи һалларда, биләрзикләри мүгәд-

дәс варлыгларын символлары, ја да ки, Авеста аллаһлары илә әлагәдар һадисәләрин образы шәклиндә һазырлајырдылар. Һәсәнлудан тапылмыш е. ә. IX әсрә аид бир нүмунәдә голбағы иланвары шәкилдә олан тунч биләрзијин учларына ганадлары ачылмыш вәзијәтдә олан гуш фигуру бәнд едилмишдир. Биләрзијин бу шәкилдә јарадылмасы онун декоративлијини артырмыш вә көзәкәлимли етмишдир. Бу биләрзикдә иланварин голбаг мүгәддәс әчдадларын руһуну тәмсил едир. Адам башлы гуш исә ола биләр ки, Паурва адлы гајыгчынын сурәтидир. Авестанын бешинчи, «Ардвисур Јашт»ында нәгл едилер ки, евинә тәләсән Паурва адлы бир гајыгчы мәғлуб едилмәз пәһләван Третонанын сәјәсиндә чалаған образында көјә шығыјыр ки, евинә тез чатсын. Бу, бәлкә дә, шумер мифолокијасындан кәлмиш тәсвир мотивидир.

Гәдим Һәсәнлуда һазырланмыш, е. ә. IX әсрә аид тунчдан төкүлмүш шәраб габлары гојун вә ат башы формасында олуб, реалистик вә декоратив хүсусијәтләр илә бәдһи тәсир ојадан сәнәт әсәрләридир. Бу фигурларын ағзында мајенин чыхмасы үчүн јер олмадығындан, онлар гәдим јунан ритонларыны хатырлатса да, әслиндә I група аид зооморф габларын вәзифәсини көрмүшдүр: јәни белә фигурлу габларда сахланан маје, шәраб вә с. бәдхәһ руһлардан «горунармыш». Бу типли зооморф габлар Һәсәнлуда јунан ритонларындан чох әввәл јарадылмыш вә мүстәгил функција дашыја-раг, јерли дини әгидәләрә, Авеста идејаларына әсасланмышдыр. Она көрә дә онлар Анаһити тәмсил едән гоч вә Митранын символу олан ат формасында һазырланырдылар.

Бурадакы гоч фигурунун гаш вә көзүнүн әтрафында вә бурну үстүндә көј рәнкли, мозаика үсулу илә хәтләр чәкилмиш, бујнузлары исә күмүшлә өртүлмүшдүр. Бу зооморф тунч габын кениш ағзы харичи тәрәфдән енли күмүш һәшијә илә бәзәдилмишдир. Һәшијә ритмик олараг габарыг гоч вә чохпәрәли гонча тәсвирләрилә нахышланмышдыр. Бурада гоч Анаһитин рәмзи кими ишләдилмишдир. Бу фигурлу габын бәзәдилмәсиндә мүхтәлиф металлларын рәнк әлванлығындан да бачарыгла истифадә едилмишдир. Һәмһин әсәрләр Јахын Шәргдә дөјмә сәнәтинин јахшы нүмунәләриндәндир.

Шимали Азәрбајҗанда да Авеста еһкамлары илә бағлы тәсвири сәнәт әсәрләри тапылмышдыр. Онлардан гәһвәји рәнкли туфит дашындан һазырланмыш гоша гојун башлы гулплары олан Минкәчевир чамыны, гоша гојун башлы гулп фрагментләрини, тунч Кәдәбәј кәмәрини, гәдим Албанијанын зооморф кил габларыны, Минкәчевирин илан вә гојун тәсвири күмүш биләрзикләрини, гызыл сырғаларыны вә с. көстәрмәк олар.

Минкәчевирдә тапылмыш даш чам гулпларынын ики башлы гојун формасында олмасы көстәрир ки, онлар хејир вә бәрәкәт илаһәси Анаһитә һәср едилмишдир. Е. ә. IX әсрә аид Һәсәнлу гызыл чамында Анаһитин гошабашлы гојун үстүндә верилмәси көстәрир ки «гошабашлы гојун» тәсвири мотиви Анаһитин символларындан бири олмушдур. Һәмһин рәмз чох кениш јајылмыш вә е. ә. VII—V әсрә аид Минкәчевир чам гулпларында да өз әксини тапымышдыр.

Е. ә. I миниллијин әввәлләринә аид Кәдәбәј тунч кәмәриндә хејирлә шәрин—Һүрмүздлә Әһриманын мүбаризәсинә һәср едилән пиктограм тәсвири јазы верилмишдир. Бурада Һүрмүздү күнәш нишанлы шир, Әһриманы исә илан нишанлы тәкбујнузлу һејван тәмсил едир [7. сәһ. 78, шәк. 47].

Гафгаз Албанијасынын зооморф кил габларында, ат, гојун, кечи, доһуз, илан, өкүз фигурларына раст кәлирик. Бу пластик тәсвирләр апотропик (горујучу) гүввәјә малик имиш. Она көрә дә гәдим әчдадларымыз елә күман едирдиләр ки, белә зооморф «габлара шејтан кирмәз». Белә әгидә Авеста еһкамлары илә әлагәдар ортаја чыхмышдыр: Һүрмүзд башда олмагла бүтүн Авеста аллаһлары Әһриманын бәдбәхтлик, өлүм кәтирән дөстәсинә—бәдхәһ руһлара гаршы мүбаризә апармышдыр. Одур ки, белә бәдхәһ руһларын мәишәт әшјаларына дахил олмамасы үчүн гәдим әчдадларымыз кил габлары хејирхәһ Авеста аллаһларынын рәмзи фигурлары шәклиндә јаратмышлар. Бәзи һалларда исә бу символлик фигурлар кил габларын ағзына вә јахуд гулпуна јапышдырылмышдыр. Күнәш аллаһы Митраны—ат, хејир вә бәрәкәт илаһәси Анаһит—гојун, гәләбә аллаһы—Вертрагнаны—доһуз, кечи, мүгәддәс әчдадларын руһуну исә илан тәсвирләри тәмсил етмишдир.

Гәдим Албанијада јарадылмыш бир нечә зооморф кил габын пластик формалары өкүзлә бағлыдыр. Кера-

микамызда белә өкүз тәсвирләринин ортаја чыхмасы Авеста идејалары илә әлагәдардыр.

Авестанын 8-чи «Тиштр Јашт»ында илаһә Тиштрја парлаг од сачан бир улдуз кими тәрифләнир. Онун вәзифәси торпаглары вә чанлылары су илә тәһһиз етмәкдир. Илаһә Тиштрја, куја һәр сн күндә бир образ шәкліндә инсанлара көрүнәрмиш. О икки в сн күндә гызыл бујнузлу өкүз тимсалында олурмуш. Тиштрја кими, шумерләрин боллуг вә битки, ај аллаһы Нанна Синин символик образы да өкүз сурәтиндә иди.

Кәдәбәјдә е. ә. VIII—VI әсрләрә аид гара кил габ тапылмышдыр. О, өкүз башы формасындадыр. Онун алнында шумер илаһәси Иштарын символу олан үчбучаг чызылмышдыр. Бу типли габлардан Мил дүзүндә дә тапылыб. Ритон типли белә габлардан хејир вә бәрәкәт, артым ајинләриндә, шуперләрин ај аллаһы Нанна Синин символик образы кими истифадә едилмишдир.

Гәдим Албанијада тәсвирли мөһүрләри олан үзүкләрдән албан падшаһлары, килсә хадимләри вә феодаллар мүнүм сәнәдләри имзалајаркән истифадә едирдиләр. Минкәчевирдән тапылмыш III—VI әсрләрә аид бир мөһүрлү үзүјүн гашында хоруз рәсми чызылмышдыр. Авеста еһкамларында хоруз «дүнјанын нағарасы», инсанлары јухудан ојадан, мүгәддәс оду горујан, кечә шејтанлары илә мүбаризә апаран «Срошун гушу» кими јад едилир. Срош исә дүшмәнләрә гаршы һүчумда Митранын сағында кедән хејирхаһ мүгәддәс һесаб едилирди. Одур ки, Авеста идејаларынын тәблиғиндә хоруз тәсвириндән кениш сурәтдә истифадә едилмишдир.

Авеста аллаһларынын символик тәсвирләриндән, бәдхаһ руһлара вә бәднәзәрә гаршы горујучу мәгсәдләр үчүн албан зәркәрлијиндә дә, биләрзик вә сырғаларын бәзәдилмәсиндә дә истифадә едилмишдир.

Археоложи абидәләр көстәрир ки, Авеста еһкамлары, е. ә. I миниллијин башланғычындан јени еранын VII әсринә гәдәр олан дөврдә, инчәсәнәтимизин мүхтәлиф саһәләринә гүввәтли тәсир көстәрмишдир.

ҺӘСӘНЛУ ГЫЗЫЛ ЧАМЫНДАКЫ ГАБАРЫГ ТӘСВИРЛӘРИН ЈЕНИ ИЗАҞЛАРЫ

1956—1957-чи илләрдә гәдим Манна әразисиндә, Урмија көлүнүн чәнубунда, Һәсәнлу дејилән јердә, Таги Асәфи вә Р. Дајсонун рәһбәрлији алтында ишләмиш Пенсилванија Университетинин (АБШ) археоложи експедијасы бир сыра надир сәнәт өрнәкләри кәшф етмишдир. Онларын ичиндә гызыл чам (шәк. 7). өзүнүн орижинал габарыг тәсвирләрилә бүтүн дүнја алимләринин диғгәтини чәлб етмишдир. 25 илдир ки, Р. Дајсон,

Шәкил 7

Е. Порада, П. Диба, Р. Гиршман, Б. Брентјес, Сејид Мөһәммәдтаги Мүстәфәви, Әрдәшир Чаһанијан вә с.

алимләр е. э. X эсрә аид олан бу чамын тәсвирләринин характери, мөвзусу, мәншәји, семантикасы һаггында һәм мараглы, һәм дә зиддијјәтли фикирләр сөјләјирләр.

Гәдим Иранын археолокија вә инчәсәнәти илә мәшғул олан Е. Порада гызыл чамын тәсвирләрини Маннанын гәрбиндә јашамыш һуррит тајфаларынын әсатирләрилә бағламаға чалышмышдыр. Е. Пораданын еһтималларыны бәјәнмәјән Г. Н. Курочкин «Илк дәмир дөврүнә аид шимали Иран әразисиндән олан бә'зи тәсвирләрин изаһына даир» мәгаләсини чап етдирмишдыр [14]. О, бу мәгаләсиндә гызыл чамын тәсвирләри һагда јени фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Г. Курочкин фәрзијјәләриндә Авеста еһкамларына әсасланыр.

Шәкил 8.

Иран алыми Әрдәшир Чаһанијан илк дөфә олараг гызыл чамын габарыг тәсвирләрини (шәк. 8). Авеста еһкамлары васитәсилә, Авестанын 10-чу «Јашт»ынын («Меһр—Јашт»ын) мәзмуну илә әлагәдар олараг изаһ етмәјә чалышмышдыр. Ә. Чаһанијан 1958-чи илдә «Гофтары ник» журналында чап етдирдији «Һәсәнлу тәпәсиндән гызыл чам» адлы мәгаләсиндә өз фикирләрини ашағыдакы шәкилдә белә изаһ етмишдыр. Чамын јухары тәсвирләриндә көрүнән арабаларда (сағдан) күнәш аллаһы Меһр (Митра) вә онун даими силаһдашлары, горујучу мәләкләри Сруш (Срауша) вә Рамеш (Рашну) рәсм едилмишдыр. Ә. Чаһанијанын фикринчә биринчи арабадакы күнәш аллаһыны дин вә елм мәләји Чиста гаршылајыр. Чистанын Меһрә тәгдим етдији кузәнин ичиндәки нәзир мүгәддәс һом ичкисиндән ибарәтдир. Өкүзүн ағзындан ахан сулар, күнәш аллаһы Меһрин

фәалијјәтинин рәмзидир. Авестада көстәрилир ки, Меһрин торпаға вердији бәрәкәтин әламәтләриндән бири гураглыгы мәһв етмәкдир. Бурада өкүзүн ағзындан ахан сел боллугун амили, бәрәкәт кими верилмишдыр. Чистанын ардынча кәлән нәзирлик, гурбанлыг гојунлары кәтирән Ојман вә Ноинан Меһрин горујучуларыдыр. Ашағы чәркәдәки тәсвирләрдә гартал ариләрин илк кербии кими верилмишдыр. Лакин бу кербә гадын сурәтинин әләвә едилмәси сонракы ариләрин ловғалыгындан ирәли кәлмишдыр. Бу кербин һөрмәтини јүксәлтмәк мәгсәдилә онун кешијиндә дуран дөјүшчү фигуру да тәсвир едилмишдыр. Ә. Чаһанијан даһа сонра гејд едир ки, чамын диқәр тәсвирләри Меһр тәрәфдарларынын андпозанлара гаршы галдырдыгы гијама һәср едилмишдыр. Гијамчыларын мәгсәди өзләрини Меһрә севдирмәк вә бу јолла бәрәкәт, боллуг вә хошбәхтлик газанмаг имиш.

Ә. Чаһанијанын бу шәрһиндән көрүнүр ки, о, чамын тәсвирләринә објективчәсинә јох, гәсдән, хејирлә шәрин мүбаризәси бахымындан јанашыр вә јерли-јерсиз, һәр јердә Меһри өн плана чәкир. Әслиндә исә күнәш аллаһы Меһр анчаг икинчи арабада верилмишдыр. Биринчи арабада исә баш аллаһ, көј аллаһы Аһура Мазда тәсвир едилмишдыр. Тәсвирләрин әксәријјәти иләә Анаһит вә б. аллаһларла бағлы олуб, боллуг, бәрәкәт идејаларына һәср едилмишдыр. Ә. Чаһанијанын бир сәһви дә одур ки, о, киши сурәтиндә тәсвир едилмиш гурбанлыг гојунлары кәтирән каһинләри вә арабалардакы ај вә күнәш аллаһларыны фравашии-горујучу мәләкләр кими гәләмә верир. Һалбуки, Авестанын 13-чу «Јашт»ында («Фәрвәрдин—Јашт»да) көстәрилир ки, фравашиләр—горујучу мәләкләр көзәл гадын сурәтиндә олурмуш.

Г. Курочкиндән әввәл биз дә гызыл чамын тәсвирләрини Авеста идејалары илә бағламаға чалышмышыг. Ашағыда охучулары бизим мүлаһизәләримиз вә Г. Курочкинин фикирләрилә мүгајисәли шәкилдә таныш едирик.

Јухары чәркәдә, арабаларда ајаг үстә дурмуш узун кејимли аллаһлар көстәрилир. Сағдан биринчи арабаја өкүз, икинчи вә үчүнчү арабаларда исә ат гошулмушдур. Бу мүгәддәс һејванлар бурада рәмзи мәна дашыјыр. Сағдан биринчи аллаһын чијинләриндәки

гоша ганад ону көйлөрлө баглайыр. Авестаја көрө баш аллаһ Аһура Мазда (Һөрмүзд) көјүн аллаһы иди. Демек биринчи арабачы Аһура Мазданы тәмсил едир. Икинчи арабачынын башында ганадлы күнөш лөвһәси вар. Бу нишан гәдим Шәргдә кениш јајылмыш күнөш вә ишыг аллаһынын рәмзидир. Авеста аллаһларындан олан Митра (Meh) күнөш, ишыг, тәмизлик, һәгигәт аллаһы олдуғу үчүн бу икинчи аллаһы онун образы кими гәбул етмәк олар. Сонунчу арабачынын башындакы ајпарә нишаны онун ај аллаһынын сурәти олдуғуну көстәрир. Авестанын тәбиәт һаггындакы е’тигадында күнөш вә улдузларла јанашы, ај да илаһиләшдирилмишдир.

Г. Курочкин өз мәгаләсиндә бу аллаһларын характеристикасыны вермир.

Аһура Мазданы гаршылајан ағзы сарыглы, узун либаслы каһинин әлиндә цилиндрик кузә вардыр. Авеста адәтләринә көрә бу кузәнин ичиндә мүгәддәс һом ичкиси олмалыдыр. Онун архасынча кәлән вә аллаһлара гурбанлыг гојун кәтирән узун кејимли вә узунсачлы адамлар да мүгәддәс мә’бәд хидмәтчиләридир.

Гәдим рәссам, Аһура Мазда вә дикәр аллаһларын белә тәнтәнә вә һөрмәтлә, һом ичкиси вә гурбанларла гаршыланмасынын сәбәбини онларын Манна торпаглагына көндәрдикләри хәјир вә бәрәкәт, боллуг вә фираванлыгла изаһ едир. О, бу фикрини ифадә етмәк үчүн өкүзүн бәдәнини шумланмыш торпаглар шәклиндә, сәма селләрини—јағмурлары өкүзүн ағзындан ахан сел кими, мал-гара вә әһалинин артымы, чохалмасыны, боллугу исә өкүзүн гаршысында вә ашағы чәркәдә падшаһын тахтынын архасында көстәрилән чохлу кичик чеврәләр формасында вермишдир.

Авестанын 8-чи «Јашт»ында («Тиштр—Јашт») көстәрилир ки, «парлаг, одсачан улдуз өзүндә су тохумуну сахлајан» Тиштра илаһәси, куја торпаглары су илә тәһһиз едирмиш. Илаһә Тиштра Авестада «гызыл гулаглы, гызыл јүәнли, көзәл ағ ат» вә «гызыл бујнузлу өкүз образында» тәсвир едилир. Буна әсасән куман етмәк олар ки, арабалара гошулмуш атлар вә өкүз көпәк бүрчүнә дахил олан Сириус улдузуну, јә’ни Авестанын Тиштра илаһәсини тәмсил едир. Өкүз тәсвири-нин ағзындан ахан сәма селләри исә Тиштранын фәәлијјәти кими көстәрилир.

Гызыл чамын бүтүн тәсвирләрини Анаһитә аид Авеста әсатирләрилә бағламаға чалышан, рәсмләрдәки бүтүн гадынларын Анаһит олдуғуну гејд едән Г. Курочкин бу сонунчу мәсәләләр һаггында орижинал фикирләр ирәли сүрүр. О, «Ардвисур—Јашт»ын әсатирләринә әсасланараг көстәрир ки, өкүзүн ағзындан ахан селләр Анаһити, онун әтрафындакы кичик чеврәләр исә улдузлары тәмсил едир. Һәммин әсатирләрдә дејилир ки, «өзләриндә су тохуму кәздирән улдузлары» јанында јашајан боллуг илаһәси Анаһит, Аһура Мазданын көстәриши илә јерә енәркән булаг, чешмә көркәминдә олурмуш. Орасы доғрудур ки, «Ардвисур—Јашт»да Анаһитин көјдә улдузларын јанында јашамасы вә јерә чешмә шәклиндә енмәси бир нечә дөфә гејд едилиб. Лакин бурада ағзындан сел ахан өкүз тәсвириндә конкрет олараг Сириус улдузу верилмишдир. Бу улдуз Авестада Тиштра адлы илаһә кими тәблиғ едилир. Куман етмәк лазымдыр ки, Тиштра јерә су көндәрән бүтүн улдузларын үмүмиләшдирилмиш образы, ән али формасы кими јарадылмышдыр. Она көрә дә бурада чохлу улдузларын рәсм едилмәсинә еһтијач јох иди. Бундан әлавә бу тәсвирдә, конкрет шәкилдә Тиштра илаһәсинин фәәлијјәтиндән данышылдыгы үчүн онун рәмзи олан өкүзүн ағзындан ахан чешмәни, сели «улдузларын јанындан гајыдан Анаһит» илаһәси кими гејд етмәк олмаз. Бу сел Тиштра илаһәсинин јерә көндәрдији јағынлыгы, бәрәкәти тәмсил едир. Ону да нәзәрә алмағ лазымдыр ки, Авеста гајдаларына көрә, бүтүн илаһи варлыглар, еләчә дә улдузлар, шәрти схематик ишарәләр кими јох, чанлы, символик варлыглар формасында, инсан вә һејван тимсалында тәсәввүр едилирди. Бу бахымдан кичик чеврәләри улдузларын рәмзи ишарәси кими гәбул етмәјә әсас јохдур. Гәдим халгларын тәсвири сәнәт јарадычылыгындан мә’лумдур ки, чохлу нөгтәләр вә кичик чеврәләр, һәмишә чохлуғу, боллугу ифадә етмишдир. Одур ки, өкүзүн гаршысындакы кичик чеврәләри улдузлар кими јох, артым, чохалма, боллуг символлары кими гәбул етмәк лазымдыр.

Ашағы чәркәдә, композицијанын мәркәзиндә, Анаһитин икибашлы гочун үзәриндә верилмәси, онун дини әгидә бахымындан, боллуг әгидәсилә бағлы олдуғуна ишарәдир; тунч дөврүндә гәдим халглар чохалма, ар-

тым эламәти оlaraг һејванлары икибашлы шәкилдә тәсвир етмишләр. Бурада да икибашлы гоч артым хејир вә бәрәкәт е'тигадынын рәмзи ишарәси, Анаһитин символу кими көстәрилер. Чылпаг формада верилмиш Анаһитин сағ тәрәфиндә ох вә каманла силаһланмыш дөјүшчүнүн эзәмәтли фигуру көрүнүр. Онун башына илан сарылыб. Илан тәсвири Авестаја көрә, бәдхәһлыг вә өлүм аллаһы Әһриманын рәмзидир. Гәдим рәссам бу һәрби адамын өлкәјә өлүм, фәлакәт кәтирдијини хәбәр верир. Бу силаһлы дөјүшчү дүшмән өлкәнин һәрби гүввәсини тәмсил едир. һәмин дөһшәтли гүввәнин гаршысыны гартал (чалаған) үстүндә тәсвир едилмиш бир гадын кәсмишдир. Күман ки, бу гадын өлкәнин фравашин—горујучу мәләјидир. Авестаја көрә, онун әсас вәзифәси һүрмүздүн јаратдығы бүтүн чанлылары, шөһәрләри, өлкәни дүшмән һүчумларындан горумагдыр. Авестанын 13-чү «Јашт»ы («Фәрвәрдин—Јашт») бу горујучу мәләкләрин фәалијәтинә һәср едилмишдир. Тәсвирдә һүрмүздүн јахын көмәкчиси, өлкәнин вә халгын горујучусу олан Фраваша дөвләти дүшмәнләрдән, Әһриманын дөһшәтли әмәлләриндән мүһафизә едир.

Г. Курочкин «Ардвисур—Јашт»ын әсатирләринә әсасланараг белә һесаб едир ки, чалаған (гартал) үзәриндә тәсвир едилмиш гадын Анаһитдир. Онун мүрачиәт етдији әсатирдә нәгл едилер ки, үчбашлы әждаһаја галиб кәлмиш гәһрәман Третон евинә тәләсән гајыгчы Паурвоја көмәк едир ки, евинә тез чатмаг үчүн чалаған образында көјә галхсын. Гајыгчы үч күн, үч кечә өз евинә тәрәф учурса да јерә дүшә билмир. Одур ки, гајыгчы сәһәр шәфәгиндә көјдә көрүнән Анаһитә јахынлашараг илаһәдән хаһиш едир ки, ону јерә ендирсин, евинә чатдырсын, о да әвәзиндә Анаһитә һом ичкисиндән вә сүзүлмүш, Рангх чајы суларында тәмизләнмиш сүддән ибарәт нәзир верәр. Көзәл, гүввәтли, гамәтли гыз образында тәсвир едилән Анаһит бу хаһишин јеринә јетириб, ону сағ-саламат евинә чатдырыр. Г. Курочкин чалағанын сол тәрәфиндә тәсвир едилән дөјүшчүнүн Третонун образы олдуғуну гејд едир, көстәрир, ки, онун башындакы илан гәһрәманын сәһркарлыг гүввәсинә малик олдуғуна ишарәдир. Бу шәрһ дә Авеста әсатирләринә әсасландығы үчүн ағлабатан вә һәгигәтә ујғун көрүнүр. Лакин тәәссуф ки, бу һалда

һәмин образлары пиктограмын—тәсвирли јазынын сонракы эпизодлары илә бағламаг олмур. Чамын бүтүн тәсвирләри исә бир-бирилә әлағәдар эпизодlara һәср едилмиш ваһид сүжет хәттинә маликдир.

Даһа сонра ширин јанында кедән бир кәнч тәсвир едилмишдир. Бурада шир Манна падишаһлығыны тәмсил едир. Ширин јанында кедән кәнч, чох күман ки, дөвләт чарчысыдыр. О, сол әлиндә тутдуғу дәфә сағ әлиндәки ағачла вурараг өлкәјә гаршы көзләнилән үч дүшмән гошунларынын һүчуму һаггында халга хәбәр верир, чар чәкир. Ширин гаршысындакы үч хәнчәр, үч дүшмән өлкәјә, ордуја ишарәдир. Чарчыдан ашағы чәркәдә ики дөјүшчүнүн бир әскәри әсир етмәси көстәрилер. Бурада рәссам үч дүшмәндән биринин табе едилмәси һагда әјани сурәтдә мәлумат верир.

Г. Курочкин чарчы образы һаггында дејир ки, о, гајыгчы Паурвонун вәд етдији нәзири алмаға кедән илаһә Анаһитин шир үстүндә тәсвир едилмиш сурәтидир. Хәнчәрләр исә үч тип гурбанлыг һејванларын рәмзидир. Даһа сонракы сүжет һаггында о, гејд едир ки, бурада Анаһитин көмәјилә Дурекета адлы гәһрәманна галиб кәлмиш Ашавазда вә Трита гардашлары тәсвир едилмишдир.

Г. Курочкинин бу мұлаһизәләри мұәјјән гәдәр шүбһәлидир. Белә ки, Авестанын «Јашт»ларындакы әсатирләрдән мәлумдур ки, Анаһитин нәзирләрини һәмишә онун һүзуруна кәтирмишләр. О, өзү һеч вахт нәзир далынча кетмәмишдир. Бундан әлавә, гәдим дөврләрдә хәнчәрләр, охлар вә с. силаһлар һејванлары јох, һәмишә инсанлары, гәбиләләри, халглары тәмсил етмишдир. Она көрә дә бу шәрһ инандырычы дејил. Сонракы сүжетә һәср едилмиш әсатирдә («Ардвисур—Јашт»да) дејилир ки, Пурудахштајанын оғлу Ашавазда, Санјучринин оғланлары Ашавазда вә Трита Анаһитдән хаһиш едирләр ки, Туран Данаваларына, Асанбанын нәслиндән олан Кара вә Вара вә еләчә дә гәһрәман Дурекетаја гаршы мұбаризәдә онlara һамилик етсин, гәләбә газандырсын; Анаһит онларын хаһишини јеринә јетирир. Г. Курочкинин изаһында исә тәсвирләрә ујғун кәлсин дејә әсатир тәһриф едилер; Анаһитдән хаһиш етмиш үч нәфәр галибдән, анчаг икиси (Ашавазда вә Трита), онларын мәғлуб едилмиш чохлу дүшмәнләриндән анчаг бири—Дурекета көстәрилер. Әс-

тирдә исә дејилир ки, Анаһит хәһиш едәнләрин һамысына бүтүн дүшмәнләри үзәриндә «гәләбә бағышлады». Әсатирин бу шәкилдә тәһриф едиләрәк зорла тәсвирләрә ујғушлашдырылмасы Г. Курочкиниң изаһыны шүбһә алтына алыр.

Ортада, јухары сырада, гурбанкаһ гаршысында гошунларын гәләбәси наминә верилмиш нәзири дуалајан каһин тәсвир едилмишдир. Авеста гәјда-ғанунларына әсасән онун гучағында баресма—мүгәддәс чубуглар дәстәси, башында исә кечә башлыг, мүгәддәс сајылан од вә һом ичкисини нәфәси илә мурдарламамаг үчүн ағзында сарғысы вардыр. Каһинин әлиндәки габда сүдлә гарышыг мүгәддәс һом ичкиси олмалыдыр. Бу тәсвирин ашағысында каһинләрин јени доғулмуш ушағы дуаламалары көстәрилир. Бу эпизодда өлкә үчүн көләчәк дөјүшчүләрин јетишдирилмәсинин мүгәддәс бир вәзифә олдуғу нәгл едилир. Маннанын узун заман гоншу өлкәләрлә өз мүстәгиллији уғрунда мүһарибәләр етмәси вә өз әразисини горујуб сахлаја билмәси факты бу эпизодун мәзмуну илә бағлыдыр.

Г. Курочкин иддиа едир ки, креслода отуруб, куја «көрпә Аһура Мазданы илаһә Анаһитин әлиндән гәбул едән» әлиндә ики тижәли балта тутан адам каһин дејил, Зрван адлы аллаһдыр.

Зрван Авестада сонсуз заман анлајышыны тәмсил едән вә Аһура Мазда (Һүрмүзд) илә Ангра Манјуну (Әһриманы) доғмуш, јаратмыш мүгәддәс варлыг кими јад едилир. Лакин бу чамын тәсвирләриндә Зрван көрпә Аһура Мазданы илаһә Анаһитин әлиндән гәбул едә билмәзди. Чүнки Аһура Мазда бу пиктограмын јухары чәркәсиндәки биринчи арабада баш аллаһ мөвгејиндә тәсвир едилир. Тәсвирләрдән көрүндүју кими ашағы чәркәдәки һадисәләрин һамысы Аһура Мазданын ирадәсилә баш вермишдир. Бундан әлавә «Ардвисур—Јашт»да көстәрилир ки, илаһә Анаһити Аһура Мазда өзү јаратмышдыр.

Г. Курочкин бу мулаһизәсиндә креслодакы адамын әлиндәки икитижәли балтаја әсасланыр. О көстәрир ки, Орта Асијада, Бијанеманда тапылмыш кил гәбир гутуларынын (оссуарларын) галыглары үзәриндә әлиндә икитижәли балта тутмуш адам тәсвиринин Зрван олдуғу мүәјјәнләшдирилмишдир (сәһ. 41). Бизә исә елә кәлир ки, бурада икитижәли балта хејир вә бәрәкәт

артым, әгидәсинин рәмзи кими верилмишдир. Һәмин әгидәјә һәср едилмиш икиучлу тунч балта шәкилли бир абидә Манна торпағынын Саггыз адлы гәдим јашајыш мәскәниндән тапылмышдыр. Онун үстүндә гүдрәт рәмзи олан ширдән башга, хејир вә бәрәкәт, артым әгидәсинин нишанәләри сајылан чылпаг киши вә гуш фигурлары да вардыр. Буну вә эпизодун характерини нәзәрә алараг креслода отурмуш адамын аллаһ јох, артым, чохалма ајини кечирән каһин олдуғуну күман етмәк олар.

Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, зрванизм чох сонралар, Әһәмәни һөкмдарлығынын икинчи дөврүндә (е. ә. V—IV ә) ортаја чыхмыш, Сасаниләр вахтында (III—VII ә) исә рәсми дини чәрәјан шәклини алмышдыр.

Пиктограмда, өкүз рәсминин алтында, өз тахтында отурмуш падшаһ тәсвир едилмишдир. Манна өлкәсинин варлы, зәнкин дөвләт олмасыны билдирмәк үчүн падшаһын тахты балыг табығы илә өртүлмүшдүр. Тахтын јанында узанмыш шир Манна дөвләтинин һимәјәкары, шумер илаһәси Инаннанын символудур. Г. Курочкин һесаб едир ки, бу шир фигуру Анаһитин миндији ширдир, куја, бу чамда шир Анаһитин нишанәләриндән бири кими верилмишдир. Бу һәгигәтдән узагдыр. Чүнки А. О. Маковелски өзүнүн «Авеста» әсәриндә (сәһ. 125) көстәрир ки, «Авеста шири танымыр». Она көрә дә бурада шир Анаһитә әләмәт ола билмәзди. Онун бу фикри тәсвирләрин шәрһиндә дә өзүнү доғрултмур. Доғрудур ки, Јахын Шәргдә шир үстүндә чохла илаһә тәсвирләри вә һејкәлчикләри тапылмыш вә чох вахт, сәһв олараг, онлары Анаһитин образы һесаб етмишләр. Лакин бу бир һәгигәтдир ки, шумер мәдәнијјәти тәсвирилә ортаја чыхмыш бу тәсвири сәнәт әсәрләри һеч вахт Авеста еһкамлары илә әләгәдар шәкилдә јарадылмамыш, шумер илаһәси Инаннаја (Иштара) һәср едилмишдир.

Падшаһын тахты архасында үчбашлы әждаһа тәсвир едилмишдир. Бу әждаһа шумерләрин үч әсас аллаһыны тәмсил едир. Онлардан биринчиси илк шумер аллаһы—көј аллаһы Ан, икинчиси онун оғлу—атасындан сонра (е. ә. 2500 илләрдән сонра) шумер пантеонунда баш аллаһ олмуш һава аллаһы Енлил, үчүнчүсү исә су аллаһы—бүтүн мәсәләләрдә өзүнү биличи, мүд-

рик аллаһ кими көстөрөн Екидир. Һәмишә бирликдә, падшаһ тахты архасында вә балыг дәрисиндә тәсвир едилән бу аллаһлар бәрәкәт, боллуг вә дәвләтин һима-јәкарлары кими көстәрилер.

Бурада падшаһын һүзуруна кәлмиш вә падшаһ тә-рәфиндән севинчлә, онун ирәлијә узадылмыш гол-лары илә гаршыланан пәһләван вүчүдлу, һәрби дәмир әлчәкли адам гошун сәркәрдәсини андырыр. Көрүнүр, о, падшаһа дүшмән үзәриндә гәләбә хәбәрини кәтир-мишдир. Бурада мараглы чәһәт одур ки, сүжетдә һәр ики шәхс әлләрини ирәлијә доғру узатмыш вәзијјәтдә тәсвир едилмишдир. Авестанын ибадәт вә нәзир дуала-ларына һәср едилиш икинчи китабында («Јасна») дини ајин вахты, ибадәт едәнләрин «әлләрини ирәли-јә доғру узадылмыш» вәзијјәтиндән данышылыр. Буну нәзәрә алараг күман етмәк олар ки, сүжетдә гәһрәман вә падшаһ, дүшмән үзәриндә гәләбә наминә, ибадәт кечирәркән тәсвир едилмишләр. Г. Курочкин күман едир ки, бурада чалағанын гаршысында көстәрилмиш гәһрәман Третонла үчбашлы әждаһанын мүбаризәси тәсвир едилмишдир. Бу һагда бә'зи мәсәләләр мүбаһи-сә доғурур. Онлардан бири будур ки, әждаһа нә үчүн чох мүрәккәб шәкилдә, үчбашлы һејван вә тахта отур-муш инсан сурәтиндә тәсвир едилмишдир. Гәһрәман Третонун башына илан сарылмадығы һалда, әждаһаја силаһсыз һүчум етмәси дә тәәччүб доғурур. Нәһајәт сүжетин белә шәрһиндә тахтын јанында узанмыш ши-рин һансы эпизодла бағлылығы, вәзифәси, ролу изаһ едилмәмиш галыр. Шәрһчи өзү дә бу үјғунсузлуғу мә-галәсиндә тәсдиг едир.

Гызыл чамын диби харичдән чеврә шәклиндә на-хышланмышдыр. Чеврәнин мәркәзиндә дамлара бөлүн-мүш дөрдкүнч бир лөвһә чызылмышдыр. Бу дөврүн белә шаһмат лөвһәләри илә бәзәнмиш сәнәт әсәрлә-рини, адәтән мағија-сәһркарлыгла бағлајырлар. Дама-дама лөвһәнин һәр тәрәфиндә бир кечи тәсвир едилмиш-дир. Бурадакы кечи рәсми Вертрагнанын—гәләбә алла-һынын Авестада көстәрилмиш символик тәсвирләриндән бири ола биләр. Бу рәсмләр чамы сәһркарлыг ајинләрилә әлагәләндирир.

Күман етмәк олар ки, Һәсәнлу гызыл чамы Ана-һит мә'бәдиндә сахланмыш, боллуг, артым мәрәсимлә-риндә, сонсузлуға гаршы кечирилән сәһркар ајинләрдә кәһинләр тәрәфиндән истифадә едилмишдир.

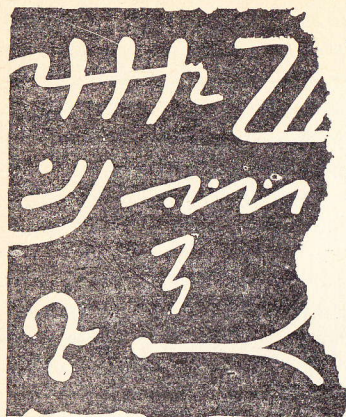
Бу пиктограмда реалистик планда тәсвир едилмиш инсан вә һејванларын динамик фигурларында нисби-лик көзләнилмиш, образлар әзәмәтли көрүнүр. Әсәрдә гәдим рәссамын сүжетли, мүрәккәб тәсвир композисија-лары гурмаг бачарығы диггәти чәлб едир.

Авеста аллаһларынын тәсвирләри вә символлары гә-дим шумерләрин дини-мифоложи образларындан алын-мышдыр. Она көрә дә гызыл чамын бир чох сурәтләри-ни шумер аллаһларынын образлары илә дә бағламаг олур. Лакин бу һалда да гызыл чамдакы тәсвирли ја-зынын мәзмуну дәјишилмир. Чүнки Авеста вә шумерлә-рин ејни култа хидмәт едән аллаһлары ејни дини мәз-мун дашыјырдылар. Мисал үчүн јухары чәркәдәки сағдан, биринчи ганадлы фигур, һәм дә шумерләрин кәј аллаһы Ана аид едилә биләр. Ортадакы тәс-вир исә ејни заманда, шумерләрин күнәш аллаһы Утуну тәмсил едир. Башында ајпара шәкилли нишаны олан үчүнчү фигур шумерләрин боллуг вә артым, ај аллаһы, биткиләрин һимајәкары Нанна Синин образы-дыр. Әкүз тәсвири исә Нанна Синин символу кими дә гәбул едилә биләр. Бундан әлавә гызыл чамдакы Ана-һит вә шир сурәтләрини, һәм дә шумерләрин боллуг, артым илаһәси, битки вә һејванларын һөкмдары Ишта-рын образы кими дә көрүрүк. Јахын Шәрг әләминдә Анаһит образы вә мә'бәдинин јарадылмасы вә јајыл-масында Иштар култунун бөјүк ролу олмушдур.

Е. ә. II миниллијин сонунда шимали Азәрбајчанда, Газах рајонунда, Баба Дәрвиш вә Сарытәпә адлы гә-дим јашајыш мәскәнләриндә тикилмиш Анаһит, Митра вә ај аллаһы Нанна Синин мә'бәдләринин галыглары археологларымыз тәрәфиндән ашкар едилмишдир. Бу мә'бәдләрдән тапылмыш гоч бујнузу формасында олан габартылар, гоч вә габанбашы һејкәлләри Анаһит вә Вертрагнаны әкүз бујнузу вә ај шәкилли символлар исә шумерләрин ај аллаһы Нанна Сини тәмсил етмишдир.

Јазылы мәнбәләрә әсасән мүәјјән едилмишдир ки, е. ә. I—е. I әсриндә, гәдим Албанијада, Иберијаја јахын јердә Нанна Синин ај мә'бәди, Күрүн саһилиндә исә Анаһит мә'бәди фәалијјәт көстәрмишдир [15, сәһ. 35].

Бу фәслин сонунда, нәтичә олараг, демәк ләзым-дыр ки, гәдим атәшпәрәстлик еһкамлары, идејалары инчәсәнәтимизә гүввәтли тә'сир көстәрмишдир.

ЯЗЫ МӘДӘНИЙӘТИМИЗИН ГӘДИМ ДӨВРЛӘРИ

ПИКТОГРАФИК КӘШФЛӘР

Гәдим Шәргдә язы мәдәнијјәти үч инкишаф мәрһәсәи кечирмишдир. Биринчи мәрһәлә пиктографик языларын, јә'ни тәсвирли языларын јаранмасы вә инкишафы дөврүдүр. Бу дөврдә пиктографик языларын ортаја чыхмасы гәдим инсанларын сәһрли тәфәккүрү илә үзвү сурәтдә бағлы олмушдур. Пиктограмлар сәһрли тәфәккүрүн мәһсулудур. Сәһрли тәфәккүр исә ибтидаи шүүр сәвијјәсиндә олан инсанларын тәхмини вә шәрти анлајышларынын нәтичәси иди. Одур ки, шүүрда олан бу шәртилик рәсмли языларда да өзүнү көстәрир. Белә ки, гәдим инсанлар чисим вә һадисәләрин ајры-ајры һиссәләри илә онларын тамлығы арасында ејнилик олдуғуну шәрти сурәтдә гәбул етмишдиләр. Бунун нәтичәсиндә онлар маралын торпаг үзәриндәки изинә маралын өзүнә бахан кими бахыр, бир балыг тәсвирини бүтүн бир дәрјанын шәкли кими гәбул едирдиләр. Белә тәфәккүрүн бир хүсусијјәти дә ондан ибарәт иди ки, ибтидаи инсанлар гаја үзәриндә чызылмыш рәсмләрә шәкил кими јох, чанлы мәхлуг кими, реал һејван вә инсан кими бахырдылар. Сәһрли тәфәккүрүн бу хүсусијјәтләри рәсмли языларын әсасыны тәшкил етмишдир.

Гәдим инсанларын сәһрли тәфәккүрү мүхтәлиф вахтларда формалашдығы үчүн пиктограмлар гәдим халгларын һамысында ејни вахтда јарадылмамышдыр. Мисал үчүн, рәсмли язылар. Чин, Һиндистан, Мисир кими гәдим өлкәләрдә јени даш (неолит) дөврүндә мејдана чыхдығы һалда, бу мәдәнијјәт Азәрбајчанда даһа әввәл орта даш (мезолит) мәрһәләсиндә јаранмаға башламышдыр. Мис-даш дөврүндә һәмин өлкәләрдә язы мәдәнијјәти артыг өзүнүн икинчи идеографик мәрһәләсини кечирмәкдә иди. Мәдәнијјәтчә кери галмыш Америка Һиндуларында исә пиктографија олдуғча кеч, XVIII—XIX әсрләрдә мејдана чыхмышдыр. Бу ону көстәрир ки, рәсмли язылар халгын мә'нәви зәнкинлијини, зәһни инкишафыны нәзәрә чарпдыран тарихи амилләрдән биридир. Одур ки, гәдим Азәрбајчан пиктограмларынын өјрәнилмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Азәрбајчанда пиктографик язылар Гобустанда, Газах рајонунун «Баба Дәрвиш» адлы гәдим јашајыш мәскәниндә, Кәдәбәјдә, Минкәчевирдә ашкар едилмишдир.

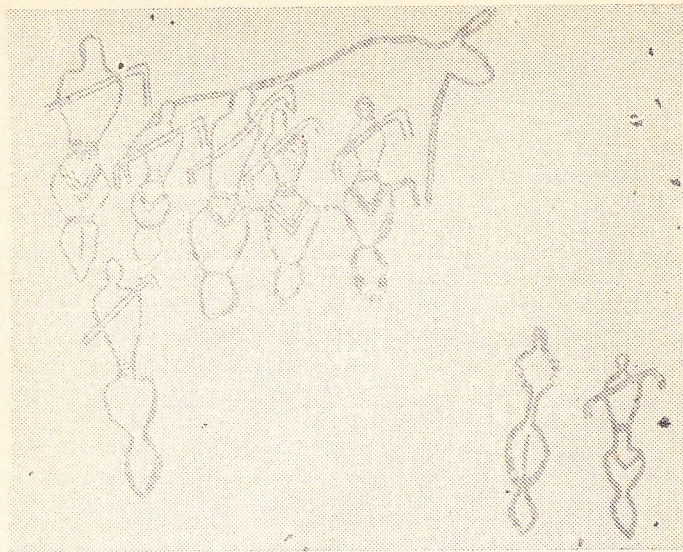
Азәрбајчан пиктограмларынын үч групда чәмләшдирмәк олар. Биринчи груп язылара јаддаш, тә'лимат характерли пиктограмлар дахилдир. Бу тип язылар гәбиләдә кечирилән ән'әнәви инисиасија ајинини тәфәрүаты илә кәнчләрә өјрәтмәк, ашыламаг кими јаддаш вәзифәсини көрүрдү.

Икинчи груп языларын мәзмуну хроника характерли дашыјыр. Белә языларда гәдим рәссам гәбиләнин һәјатында баш вермиш мүһүм һадисәләри нәгл едир, тотемистик сәһркарлыг ајинләринин кечирилмәсини вә с. с. һәбәр верир.

Үчүнчү груп язылар гәбиләнин дини тәсәввүрләрилә әлагәдар олан ајинләрин (гурбан вермә вә с.) кечирилмәсини нәгл едир, өјрәдир.

ГОБУСТАНЫН ТӘСВИРЛИ ЯЗЫЛАРЫ

Илк Азәрбајчан пиктограмыны, гәдим Гобустан рәссамлары, һәлә орта даш дөврүндә (е. э. X—VIII минилликләр) јаратмаға, јазмаға чәһд етмишләр.

Шәкил 9

Бөжүкдашын јухары мәртәбәсиндә 78 №-ли дашда бир тәсвирли јазы чызылмышдыр (шәк. 9). Бурада вәһши өкүзүн рәсми гаршысында чијинләриндә каман олан беш овчу бир сырада дајаныб мәшг едир, өкүз тәсвиринә ох атырлар. Ашағы икинчи чәркәдәки овчулар исә нөвбә көзләјир. Овчуларын үзләри өкүз тәсвиринә тәрәф олдуғу вә әлләрилә ох вә камандан тут-дуглары үчүн онларын голлары көрүнмүр. Һүндүр бојлу, енликүрәкли бу овчулар енли ов шалварында олдуғларындан вә гычлары битишик тәрздә бир ајаг кими көстәрилдијиндән тәсвирләр мүасир тамашачыда дүзкүн тәсәввүр доғурмур; тәдгигатчылар исә бә’зән сәһв олараг онлары гадын тәсвири кими гәләмә верирләр. Бурада овчуларын шалварларынын белләринә иплә бағландығы ашкар көрүнүр. Онларын белләриндән салланмыш ити бучаг шәкилли ипләрә исә ов заманы һејван гујруглары бағланармыш.

Бу пиктограм јаддаш сәчијјәли олуб гәбиләдә ини-сиасија (кәнчләри ов сәнәтинә өјрәтмәк) ајининин нечә кечирилдијини нәгл едир.

Гобустан рәссамлары мис-даш дөврүндән (е. ә.

IV—III минилликләр) башлајараг өз әсәрләриндә тәсвирли јазылара даһа тез-тез мүрачиәт едирләр.

Тотемистик сәһркарлыг ајинләринин кечирилмәси һаггында хәбәр верән, хроникал сәчијјәли, гәбиләнин күндәлик һәјатында баш вермиш һадисәләри нәгл едән тәсвирли јазылара бу дөврүн петроглифләриндә раст кәлирик. Тотемистик овсуллама ајини кечирәркән овчу вә ја малдарларын ики чәркәдә, сәрбәст вәзијјәтдә рәгс етдикләрини Бөжүкдашын јухары мәртәбәсиндәки 67 №-ли дашын тәсвирләриндә көрүрүк. Бурада ашағы чәркәнин ортасында үч фигурун үзүндә мүхтәлиф тотемләрин маскасы көрүнүр. Демәк бу сәһркарлыг ајин рәгсиндә үч адам тотем образында чыхыш едир. Овла-начаг вә јахуд сајы чохалдылмалы олан әһлиләшдирил-миш һејван рәсмләринин овсунланмасына һәср едил-миш бу ајин рәгсиндә тотемин (образлы формада олса да) иштиракы бу сәһркарлыг тәдбиринин мүвәффејјәтлә нәтичәләнмәси үчүн мүһүм амил һесаб едилди.

Белә овсунланма ајини кечирмәмишдән, овсунлана-чаг ов вә јахуд сајча артырылмалы мал-гаранын рәсмләри гајада чызылды. Бундан сонра гәбилә үзвләри бу тәсвирләрин гаршысында рәгс едир, овсуллама дуа-сы охујур, ајин мәрәсими кечирдиләр. Мисал үчүн Бөжүкдашын јухары мәртәбәсиндәки 46 №-ли дашын (чәнуб тәрәфи) үстүндә чызылмыш, гәбиләнин атлары-ны тәмсил едән чохлау ат тәсвирләри, дүз хәтләрлә сәһрләнмиш формада көрүнүр. Бир атын балалы һал-да рәсм едилмәси көстәрир ки, бу тәсвирләр атларын чохалмасы үчүн овсунланмалы имиш. Бу тәсвирләр гаја үстүндә јарадыландан сонра онларын гаршысында овсу-лама ајини кечирилмәли имиш. Хроникал сәчијјәли бу типли пиктограмлар һәмин һадисәләри нәгл едирләр.

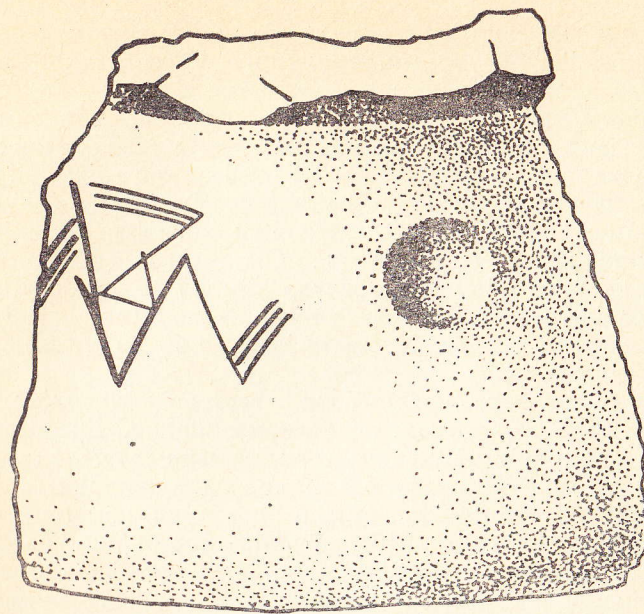
Гобустан рәссамлары тунч дөврүндә дә тәсвирли ја-зылар јаратмышлар. Онлардан дини тәсәввүрүн шәрһи-нә, һејванларын гурбан кәсилмәси ајининә һәср едил-миш бөјүк композисија, е. ә. II минилликдә, Јазылы тәпәнин 25 №-ли дашында чызылмышдыр. Бу тәсвирли јазы Гобустанда, аллаһларын шәрәфинә гурбан кәсмә ајининин нә шәкилдә кечирилмәсини нәгл едир. Бура-да композисијанын јухары сағ тәрәфиндә әлләрини јухары галдырмыш үч адам нөвбәти гурбанлыг һејван-лары дуалајырлар ки, онлар бәдхәһ руһлардан азад олсунлар. Кәсилән һејванларын ганлары, тәсвирдә кө-

рүнән, хүсуси чалалара жығылармыш. Жығылан ганлар исә һејванларын этилә бәрабәр гәбилә үзвләринә пайланармыш.

БАБА ДӘРВИШ ПИКТОГРАМЛАРЫ

Баба Дәрвишдән газылыб чыхарылмыш кил габлар үзәриндә мұхтәлиф һәндәси формалы ишарәләр чызылмышдыр. Бу ишарәләрин мәзмуну һәлә ачылмамышдыр. Бу саһәдәки башлыча чәтинлик јазы рәсмләринин мүчәррәд формаја малик олмасыдыр. Белә ки, Баба Дәрвиш дулусчулары сәһрли тәфәккүрүн тә'сири алтында ајры-ајры һејван, силаһ вә иш аләтләринин анчаг кичирик бир һиссәсини тәсвир етмәклә кифајәтләнмиш, бу рәсмләри бир-бирилә бағлы шәкилдә вермишләр. Бу үсулла чәкилмиш рәсмләр конкрет анлајышлардан узаг олдуғу үчүн харичи өлкәләрин мүчәррәд рәссамларынын әсәрләрини хатырладыр. Одур ки, белә тәсвирләри дәрк етмәк вә онларын мәнтиги мәналарыны, јазы мәзмунларыны ајдынлашдырмаг кәркин тәдгигат иши тәләб едир. Баба Дәрвиш пиктограмларынын јазылыш үсулуну мүјјән едәндән сонра биз бу гәрара кәлмишик ки, һәммин јазыларын мәзмуну енеолит (мис-даш) дөврүнүн ичтиман характери илә сыхы бағлыдыр, јә'ни рәсмләр малдарлыг вә овчулугла әлагәдар мәсәләләрә һәср едилмишдир.

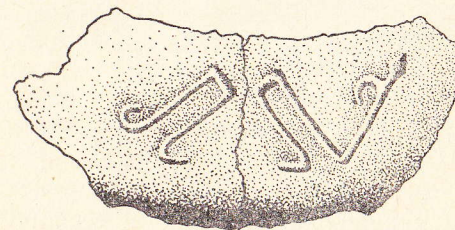
Баба Дәрвиш пиктограмларындан биринин (шәк. 10) һәммин үсул илә тәһлили кәстәрир ки, бу јазы ики рәсмдән јарадылмышдыр. Биринчи рәсм ашағыдакы «М» шәкилли гуш тәсвиринин мүчәррд ифадәсиндән ибарәтдир. Јухарыдакы үчбучаг формалы вә үстүндә үч үфүги хәтти олан икинчи рәсм исә кечини тәмсил едир. Габын үстүндәки даирәви кирипти исә күнәшин символик ишарәси олуб, тәсвирләрин мәнасы илә бағлыдыр. Бурадан анлашылыр ки, пиктографик јазы космогоник (сәма чисимләринә әсасланан) тәсәввүрүн тә'сири алтында чызылмышдыр. Ахы гәдим рәссамлар тәбиәт гүвәләрини символик мәналы рәсмләрлә кәстәрирдиләр. Буна әсасән дејә биләрик ки, пиктограмдакы гуш тәсвири көјү, кечи рәсми исә јери, торпағы тәмсил едир. Бәс јазынын ифадә етдији фикир нәдән ибарәтдир? Бизә елә кәлир ки, бу пиктограмда тәбиәтин ики һиссәси

Шәкил 10

(јер вә көј) гаршылашдырылмыш, онларын бир-бириндән асылылыгы әјани сурәтдә кәстәрилмишдир. Бурада гәдим рәссам торпағын көјә гаршы олан ситајишинин көјүн јағынтысына олан тәмәннасыны кәстәрмәјә чалышмышдыр.

Бу тәсвирли јазы јағынлыг јаратмаг мәгсәдилә кечирилмиш сәһркарлыг ајининдә овсунланмыш пиктограмдыр. О, хроникал характерлидир. Овсунлама ајини көјдән јағыш тәләб едән бу пиктограм үзәриндә кечирилмишдир.

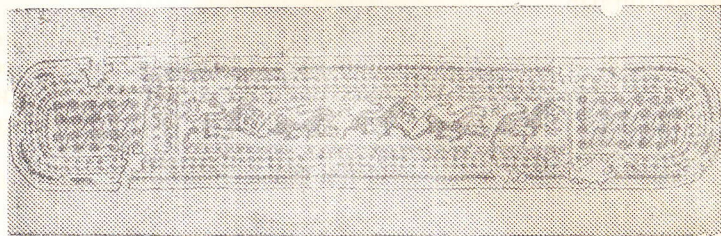

Шәкил 11

Хроникал сәчијјәли икинчи Баба Дәрвиш пиктограмы (шәк. 11) овчуларын уғурлу ову үчүн кечириләчәк овсунлама ајининә һәср едилмишдир. Бу абидада керамик фрагмент үзәриндә, габарыг шәкилдә, ики символ-лик тәсвир јарадылмышдыр. Белә рәсмләр, адәтән һејванлары тәмсил едир. Сағдакы рәсмин сағ голу шагули бир хәтт шәклиндә узадылмышдыр. Бу хәттин сонунда оху тәмсил едән сиври учлуг, онун јанында исә јајы андыран јарымчеврә көрүнүр. Онларын икиси дә бир-лилдә ох илә јајы, јәни овчуну тәмсил едир. Бурада бир овчунун ики һејваны уғурла овламасы үчүн ов овсунланмышдыр ки, тәсвирли јазы да бу һадисәни бизә нәгл едир.

Тәсвирли јазы мәдәнијјәти, гәдим Азәрбајчанда, дәмир дөврүндә дә давам етдирилмишдир. Ерамыздан әввәл биринчи миниллилдә јарадылмыш тунч кәмәрләр үзәриндә дә пиктографик јазылара раст кәлирик.

Биз Кәдәбәјдән тапылмыш бир тунч кәмәрин тәсвирләрини тәдгиг етмишк. Бурада бир-бирини изләјән беш һејван рәсми верилмишдир. Сол тәрәфдән биринчи, үчүнчү вә бешинчи јердә үстүндә күнәш символу, свастика пиһаны олан шир фигурлары чызылмышдыр. Икинчи вә дөрдүнчү јердә исә тәкбујнузлу фантастик һејван рәсм едилмишдир. Бу һејваны илан мүшајиәт едир. Илан ахирәт дүнјасынын символу олдуғу һалда, свастика күнәш, ишыг вә һәјәти тәмсил едир. Одур ки, јазыда ишыгла гаранлығын, һәјәтлә өлүмүн мүбаризә-

Шәкил 12

си тәсвир едилмиш вә көстәрилмишдир ки, ишыг вә һәјәт өлүмә, јәни Нүрмүзд Әһримана галиб кәләчәкдир. Гәдим рәссам бу фикри гәбилә үзвләринә чатдырмаг үчүн јазыны күнәш ишарәли ширин тәсвири илә башлајыб онун мүбаризәдә галиб кәлмиш әзәмәтли шәкли илә дә гуртарыр. (шәк. 12).

АБШЕРОН ПИКТОГРАМЛАРЫ

Археолог Гардашхан Асланов Шүвәланда, Бәндүстү дејилән јердә е. э. XII—IX әсрләрә аид дағыдылмыш гәдим мәбәд галыгларыны ашкар етмишдир [16]. Бу мәбәд дашлары үзәриндә дәрин газылмыш, сәһи габарыг шәкилдә олан бир нечә тәсвир дини ајинләрә һәср едилмиш вә тәсвирли јазы—пиктограм характери дашыыр. Бу пиктограмлар гәдим Абшерон мәбәдиндә дини ајин просесләринин кечилмәси гәјдалары илә әјани олараг тамашачылары таныш едир, бу һагда рәсм дилилә данышыр, мәлүмат верир. Бу дашлардан бириндә пәһләван вүчудлу кишиләрин фаллеконик ајин кечирмәси, ајин рәгси ифа етмәси рәсм дили илә нәгл едилир. Бу ајиндән мәгсәд хејир вә бәрәкәт култуна хидмәт етмәк, дашда тәсвирләри верилмиш малгара вә инсанларын сај артымына наил олмагдыр. Гәдим рәссам бу һагда коммуникатив-үнсијјәт характерли пиктограмында гәбилә үзвләринә хәбәр верир.

Икинчи бир мәбәд дашындакы пиктограмда, гәдим диндарлар, һәмин мәбәддә кечирилмиш дини «тәмизләnmә, пак олма» ајининин нечә кечирилдији һаггында әтрафлы мәлүмат алырлар. Бурада «тәмизләnmә» ајининә кәлмиш кишиләр, әлләри синәләриндә олдуғу һалда, ајаглары илә өлүјә тохунараг (ја да онун үстүндән атланараг) кечиб кедирләр. Бу вахт ајин кечирәнләр өз хәстәликләрини, чанларына «дахил олмуш» бәдхәһ руһлары өлүнүн үстүнә атараг чыхыб кедирләр. Бурадакы өлү мәбәдә гурбан верилмиш, һәмин ајинин кечирилмәси үчүн өлдүрүлмүш бир адамын өлүсүдүр. Гәдим рәссам һәмјерлиләринә бу ајин һаггында нәгл едир.

Үчүнчү пиктограмда исә овсунлама (магија) сәһрләмә ајининин кечирилмәси гәјдалары һаггында данышылыр. Бурада бир өлмүш (јахуд бәрк хәстә) кишинин әтрафында үч киши вә дөрд гадын овсунчулуг ајини кечирмәклә аиләјә вә ја гәбиләјә кәлмиш бәдбәхтлијин, өлүмүн, хәстәлијин гаршысыны алмаға чалышырлар. Бу ишдә онлар гәбилә тотеми гурдун көмәјинә архаланырлар. Она көрә дә ајин кечирән гадынларын башында гурд маскасы вардыр. Бурада бәдбәхтлијин рәмзи олан шир охла вурулур, јәни овсунланыр, онун

гаршысы алыныр. Рәссам бу үч әсәриндә реалистик тенденсияга садиг галараг гәбилә үзләрини мә'бәд ајинләрилә таныш етмәк, онларла дини рабитә, үнсийәт јаратмага чалышмышдыр.

АЛБАН ПИКТОГРАМЛАРЫ

Албан дәврүндә, јени еранын биринчи әсриндә дә чәһрајы рәнкли керамик күпләр үзәриндә охра васитәсилә тәсвирли јазылар јазылмышдыр. Белә абидәләр Минкәчевирин күп гәбирләриндән, јә'ни атәшпәрәстләрин гәбирләриндән тапылмышдыр.

Бир күпүн чијинләриндә, даирәви композисияда чәкилмиш үчбучаглар, ики гуш, ики марал, ики күнәш вә бир ағач рәсмләрини биз пиктограм—тәсвирли јазы һесаб едирик (шәк. 13). Бу јазы күпүн харичи сәтһиндә

Шәкил 13.

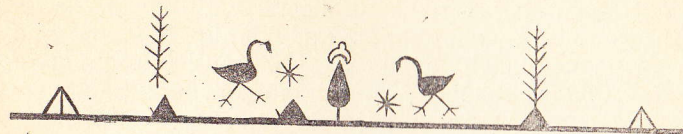
ики дәфә тәкрар едилдији үчүн үмуми композисияда һәр рәсмә ики дәфә раст кәлирик. Бу рәсмләр о дәврдә ортаја чыхмыш конкрет анлајышларын символик тәсвирләридир. Мисал үчүн гуш тәсири һәм көј аллаһы, јағынлыг аллаһы, һәм дә өлүнүн руһунун символу кими гәбул едилә биләр. Марал рәсми исә һәм гәбилә тотеминин, хејир вә бәрәкәт аллаһынын, һәм дә гурбанлыг һејванын символу кими анлашыла биләр. Символик тәсвирләрдәки бу ики мә'налылыг илә әлагәдар олараг күпүн үзәриндәки пиктограм—тәсвирли јазы ики вариантда охуна биләр.

I вариантда јазы белә охунмалыдыр: күнәш аллаһынын һимајәси (күнәш тәсири) хејир вә бәрәкәт аллаһынын көмәји (марал тәсири), көј аллаһынын (гуш тәсири) јағышлары нәтичәсиндә јашајыш мәскәнләриндә, кәндләрдә (үчбучаглар) әкинчилик, һәјат (ағач тәсвирләри) давам едир, фираванлашыр.

II вариантда исә белә охунмалыдыр: күнәш аллаһына (күнәш тәсири) гурбан (марал тәсири) вериләндән сонра мәрһумун руһу (гуш тәсири) ахирәт

дүнјасында (үчбучаг тәсвирләри) әбәди һәјата (ағач тәсири) говушмушдур.

Ејни типли икинчи бир Минкәчевир күпүнүн үзәриндә күнәш, гуш, ағач вә үчбучаг тәсвирләриндән башга

Шәкил 14.

башында ај нишаны олан сәрв ағачы рәсми дә чәкилмишдир (шәк. 14). Бурадакы сәрв ағачы һәм әкинчилијин, кәнд тәсәррүфатынын символу, һәм дә ахирәт дүнјасынын рәмзи һесаб едилирди. Ај нишаны исә о дәврдә суварма ишләринә, әкинчилијә вә өлүләр дүнјасына һимајәкарлыг көстәрән ај аллаһынын символу кими танынмышды. Бүтүн бунлары нәзәрә алсаг күпүн тәсвирли јазысы ашағыдакы ики вариантда охунмалыдыр.

I вариант. Әкинчилик (сәрв ағачы тәсири) күнәш вә ај аллаһларынын һимајәкарлыгы (күнәш ај тәсвирләри), көј аллаһынын (гуш тәсири) јағынлыгы сәјәсиндә кәндләримизә (үчбучаг тәсвирләри) һәјат (ағач тәсири) верир, фираванлыг кәтиир.

II вариант. Ахирәт дүнјасында (үчбучаглар, сәрв ағачы), әбәди һәјата (ағач тәсири) говушмаг үчүн өлүнүн руһу (гуш тәсири) күнәш вә ај аллаһларына (күнәш вә ај тәсвирләри) сәчдә едир, онларын һимајәсинә сығыныр.

Ај аллаһынын ахирәт дүнјасына ағалыг едән, һимајәкарлыг көстәрән бир аллаһ олдуғуну сүбүт едән археоложи абидә Кәнчәчәј һөвзәсиндә тапылмыш кремасија күрәси, печидир. Е. ә. I миниллијин башланғычына аид олан бу күрәдә өлүләр јандырылырмыш. Онун барелјефиндә габарыг ај тәсири вардыр. Бу көстәрир ки, ај аллаһы өлүләр култу илә бағлы олмушдур [11, сәһ.32].

Бу ики күп гәбирләриндән тапылмыш кил күпләрин керамик формалары илә тәсвирләри арасында үзвү, мәнтиги әлагә вә аһәнкдарлыг јохдур. Бу ондан ирәли кәлир ки, тәсвирләр күпләри бәзәмәк мәгсәдилә јох, дини идејалары тәблиғ етмәк үчүн јарадылмышдыр. Онларын тәсвирли јазылары һәр ики вариантда чанлы-

лар үчүн олдугу кими өлүлөр үчүн да эһемијјетли ола биләрди. Чүнки эчдадларымызын шүүрунда ахирет дүн-јасына гаршы инам о вахтлар чох гүввәтли иди. Онлар гәбри инсанларын даими әбәдијјет еви, ахирет дүнјасы-ны исә әбәди һәјат мәскәни һесаб едирдиләр. Эчдад-ларымыз күман едирдиләр ки, онлар ахирет дүнја-сында да керчәк һәјатда олдугу кими јашајачаг, иш-ләјәчәк, ибадәт едәчәк, аллаһлара гурбан верәчәк вә һәлә сағ олан, керчәк һәјатда јашајан гоһумларына көмәк едә биләчәкләр. Бүтүн бу мәлүматлара әсасән күман етмәк лазымдыр ки, бу пиктограммы күпләр кәһинләрин сифариши илә атәшпәрәстлик мәбәдиндә кечирилән дини ајинләрдә истифадә етмәк үчүн һазыр-латдырылмышдыр. Бу күпләр мәбәддә јенилери илә әвәз едиләндән сонра исә ахирет дүнјасында «истифадә» едилмәк үчүн гәбирләрә гојулмушдур.

ПИКТОГРАФИК ЭН'ӘНӘЛӘР

Азәрбајчанда јени еранын илк әсрләриндә, гәдим түрк ән'әнәләринин кениш сурәтдә јайылдыгы бир за-манда һејкәлтәрәшлык сәнәти тәрәгги тапыр, онун мүх-тәлиф нөвләри јарадылыр. Илк әсрләрдә огуз гәбиләлә-ри гәбирләрин үстүнә дашдан хатирәви киши һејкәллә-ри гојурлар. Белә һејкәлләр Шамаһы рајонунда кениш миғјасда тапылмышдыр. Онларла бир заманда (III—IV әсрләр) һазырланмыш шаман гәбирүстү һејкәллә-ри Ағдам вә Мартуни рајонларында тапылмышдыр (шәк. 15). Бу һејкәлләр пластика бахымындан даһа јөндәмсиз, кобуд јонулмушдур.

Бахдығымыз бу хатирәви гәбирүстү абидәләрдән баш-га, бу дөврдә, ибтидаи архаик типли гәбирүстү сәндугә-ләр дә јарадылмышдыр. Онлар сонракы даш сәндугә-ләрдән хејли енсиз јонулуб һазырланырды. Онлардан бири пиктографик абидә кими диггәти чәлб едир.

Азәрбајчан Дөвләт Тарих музејиндә Минкәчевир рајонундан кәтирилмиш бир даш вардыр. Гүндүрлүјү 73, узунлуғу 121, ени 17,5 сантиметр олан бу дашын бир тәрәфиндә һөрмә нахышлы һашијә ичәрисиндә ики сүвари (шәк. 16), о бири үзүндә исә габарыг формада епиграмм вә бир нечә һејван тәсвирләри јонулмушдур. Бу гәбирүстү абидә әрәб һәрфләрилә јазылмыш епиг-

рамын мәзмунуна вә јазы үслубуна әсасән XVI әсрә аид едилмиш-дир.

Һәммин дашын рәсм-ләри мәна вә мәзмунча бир-бирилә бағлы олуб мүәјјән бир һадисәни нәгл етдијиндән онла-ры тәсвирли јазы (пик-тограм) кими нәзәрдән кечирәчәјик. Бу тәс-вирли јазы хтоник мәз-муна маликдир: јәни пиктограм ахирет дүн-јасы идејаларына һәср едилмишдир. Бу исә һәммин дашын гәбирүс-тү абидә кими һазыр-ландығыны сүбүт едир.

Пиктограммын мәз-мунуну ачмағ вә изаһ етмәк үчүн шәклә мү-рачиәт едәк. Бурада ики сүвари вә бир иланын габарыг тәсвири верил-мишдир. Сол тәрәфдәки биринчи атлы дашын алтында—гәбирдә дәфн

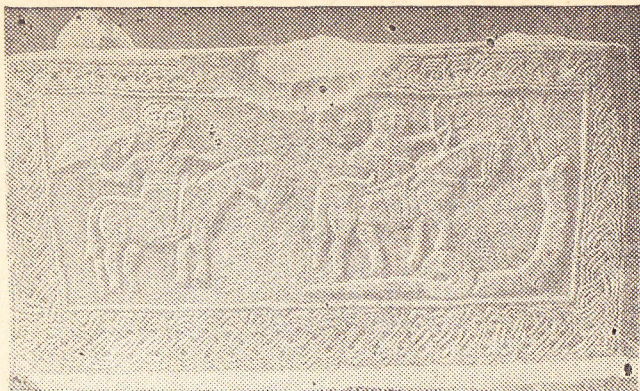
едилмиш адамын сурә-тидир. Онун әлиндә тутдуғу гуш исә өлүнүн руһуну тәм-сил едир.

Нәзәрдән кечирдијимиз пиктограммын сағ тәрәфиндә-ки сүвари аталар култунун образыдыр. Гәдим дөвр-ләрдә күнәш аллаһы аталар култунун һамиси олмуш-дур. Она керә дә габартыда аталар култунун образы—рәмзи тәсвири олан атлынын башы үстүндә күнәш ләв-һәси кестәрилмишдир.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, аталар култу ејни заманда өлүләр култу илә сых сурәтдә бағлы олмуш вә онун давамы кими фәалијјәт кестәрмишдир. Чох заман аталар култу өлүләр култуну әвәз етмишдир. Биз бу хүсусијјәти гәдим эчдадларымызын атәшпәрәст-

Шәкил 15.

Шәкил 16

лик әгидәләриндә дә көрүрүк. Бу әгидәләрә көрә чохдан өлүб кетмиш әчдадларымызын руһлары баһарын ојанмасы, чөлләрин суланмасы вә торпагларын мәһсулдарлығы үзәриндә һимајәкар бир гүввә олмушдур.

Аталар култуну тәмсил едән сағдакы атлынын атдығы ох бирбаша иланын ағзына дахил олур. Атылан ох өлән адамы, онун руһуну тәмсил едир. Бир охла анчаг бир дүшмән вурулдуғу үчүн гәдим түркләрдә бир ох анчаг бир адамы ифадә едирди.

Дашын үстүндәки илан тәсвири исә ахирәт дүнјасыны, јералты өлүләр дүнјасыны тәмсил едир. Илан тәсвири һәм гәдим Азәрбајчанда, һәм дә гәдим Јунаныстанда белә мә’на дашымышдыр. Бу хусусијјәт јәгин ки, иланларын јер алтында јашамасындан ирәли кәлмишдир.. Бунунла әлагәдар олараг илан сурәти фолклорда гәдим тәсвири сәнәт әсәрләриндә, чох заман ахирәт дүнјасында «јашајан» әчдадларымызын символик образы кими иштирак едир.

Пиктограмда атлынын атдығы охун иланын ағзына дахил олмасы көстәрир ки, о, вәфат етмиш бир нәфәри ахирәт дүнјасына јола салмышдыр. Мәрһумун өзүнү исә сол тәрәфдәки атлынын тәсвириндә көрүрүк. Бурада мәрһумун ат үстүндә верилмәси гәдим оғуз гәбиләсинин дәфн адәтинә ујғун шәкилдәдир: ат өләни беһиштә апармалы имиш.

Үзләринин гурулушуна көрә һәр ики атлы гәдим түрк гәбиләләринә мәнсубдур.

Ох атан атлынын охданында, охгабында 4 дәнә ох вардыр. Онларын семантикасыны, мә’насыны ики чүр изаһ етмәк олар. Биринчи һалда, охданда олан 4 вә атылан бир ох бир јердә, өлән кишинин 5 руһуну тәмсил едир. Гәдим әгидәјә көрә гадынларын исә куја 4 руһу олурмуш.

Икинчи һалда исә бу 4 ох мәрһумун далынча ахирәт дүнјасына көндәриләчәк адамларын сајыны көстәрир. Бу адамлар мәрһумун вахтилә дөјүшләрдә мәһв етдији дүшмәнләрдир. Бу дүшмәнләр чохдан өлмүш олса да, онларын руһларындан бири ахирәт дүнјасына галибләри дәфн едиләндән сонра кедир. Гәдим түркләрин әгидәләринә көрә, куја белә дүшмәнләр ахирәт дүнјасында галиб мәрһума хидмәт етмәли, онун гуллары олмалы имиш. Бу мәгсәдлә гәбрин өнүндә һәмин мәһв едилмиш дүшмәнләрин сајы гәдәр кобуд дашлар (балбаллар) гојулармыш ки, онларын руһларындан бири кәлиб өз дашына дахил олсун вә әбәди олараг орада јашасын. Мәрһумун—галибин сәлигә илә јонулуб һазырланмыш өз һәјкәли исә гәбрин үстүндә учалдылырды. Бу пиктограмда исә һәмин балбаллары ола билсин ки, сағдакы атлынын ох габындакы охлар ифадә едир.

Бу тәсвирләрин һөркү шәклиндәки һашијәси дә пиктограмын мәзмуну илә әлагәдардыр. Һашијәнин мүрәккәб вә долашыг нахышлары ахирәт дүнјасы јолунун узун вә әзијјәтли олдуғуну ифадә едир.

Дашын о бири үзүндә сағда илан, марал, өкүз, гузу вә гојун кими һәјванларын габарыг тәсвирләри верилмишдир. Дашын сол тәрәфиндә исә әрәб әлифбасы илә јазы јазылмышдыр Һәмин јазы «јерә-көјә һөкм еләјән аллаһын» гүдрәтини тә’рифләјән гуран әјәсиндән ибарәтдир. Јазы мәрһумун вәфаты тарихи (һичри 984, миладиди 1576—77) илә битир. Бу тарих әбчәт үсулу илә јазылмышдыр. Дашын бу тәрәфиндәки һашијә мүхтәлиф сәчијјәли нахышлардан тәртиб едилмишдир: јухары вә сағ тәрәфин орнаментләри «илан јолу» мотивиндән ибарәтдир. Сол тәрәфин нахышлары исә һәјат ағачынын орижинал тәсвирләриндән тәшкил едилмишдир. Ашағы һашијәнин орнаментләри даһа марағлыдыр. Бурада зигзаг формалы нахышларын арасында ритмик олараг көзү ифадә едән рәсмләр—көзлүкләр верилмишдир. Зигзаг орнамент илдирымы, көзлүкләр исә «бәд нәзәри»

ифадə едир. Бу орнамент «бəd нəзəри шимшək вурсун» анлајышы əсасында јарадылмышдыр. III—IV əсəрлəрдə гəдим Азəрбајчанда вə Орта Асијада белə нахышлары «бəd нəзəрдən» горуначаг əшјаларын үзəринə вурардылар. Бурадан белə мə'лум олур ки, һəјкəлтəраш гəбирүстү абидəнин пис, бəдхaһ нəзəрлəрдən горунамасы үчүн һəмин орнаменти ишлəтмишдир. Дашда бу нахышын тəтбиг едилмəsi пиктограмын јарадылмасы дəврүнү (III—IV əсрлəр) мүəјјən етмəјə кəмək едир.

Һашијəнин сол тəрəфиндə шaһматa бəнзəр ромб шəклиндə, үч дəфə тəкрар едилən һəјат ағачы бурада əбди һəјатын символу олуб, мəрһумун ахирət дүнјасындакы даими вə сакит һəјатыны тəмсил едир. Бу чүр мүрəккəб шəкилли һəјат ағачы тəсвирлəринə Ханлар рaјонундан тапылмыш тунч дəврү кeрaмикaсында да раст кəлирик.

Һашијəнин јухары вə сағ тəрəфиндəки «илан јолу» нахышлары исə мəрһумун руһларындан биринин, иланын бəдəнинə дахил оландан сонра, ахирət дүнјасы јолунда раст кəлəчəји чəтинликлəри кəстəрир.

Дашын енсиз јан тəрəфлəриндə дə габарыг тəсвирлəр вардыр. Ениграмын солунда, дашын јан сəтһиндə əл-лəрини јухары галдырмыш, монгол үзлү, сағгаллы бир кишинин габарыг тəсвири верилмишдир. Онун бəдəни схематик вə ашағыја доғру конус шəклиндəдир. Бу, гəдим Азəрбајчанда фəалијјət кəстəрмиш шаманларын образыдыр. Бурадан ајдын олур ки, гəдим Азəрбајчанда хтоник мəрасимлəр—өлүлəр култу илə əлагəдар олан мəрасимлəр вə гəбирүстү абидəлəрин гојулмасы шаманларын иштиракы илə ичра едилirmiш.

Дашын о бири енсиз, јан үзүндə исə башы јана бахан вə ганадлары ачылмыш вəзијјəтдə олан гушун габарыг тəсвири кəрүнүр. Онун бəдəнинин ашағы һиссəsi балыг гујругуну хатырладыр. Јухарыдан гуш, ашағыдан исə балыг олан бу гəрибə һəјван өкүзүн үстүндə тəсвир едилмишдир. Гəдим Азəрбајчанда өкүз хəјир-бəрəkət, боллуг, мəһсулдарлыг, јағынлыг аллаһынын образы һесаб едилирди. Тунч дəврүнүн сонунда бəдəни гуш, гујругу балыг кими јарадылан тунч һəјкəллəр исə бəрəkət вə мəһсулдарлыг илаһəсинин символу кими гəбул едилмишдир. Белə һəјкəллəрдən бири Ханларда тапылмышдыр [7, сəһ. 21].

Бу гəрибə һəјван тəсвири əллəрини јухары галдырмыш шаманын дуаларынын мəзмунуна ујғун олараг газылмышдыр. Шаманын дуалары тəхминən белə бир мəзмунда сəслəнмишдир: мəрһумун дүнјадан кетмəsi гој онун аилəсинə вə гəбилəсинə хəјир, бəрəkət, боллуг вə мəһсулдарлыг кəтирсин.

Нəтичə с'тибарилə дəмək лəзымдыр ки, тəсвирлəрин нəгли характерини, онларын арасында олан мəнтиги мə'на бағлылығыны нəзəрə алараг бу гəдим һəјкəлтəрашлыг əсəрини тəсвирли јазы—пиктограм кими гəбул етмəлијик.

Бахдығымыз дашын нахышларынын гəдимлији вə онун пиктографик тəсвирлəринин семантикасы—мəншəји вə мə'насы кəстəрир ки, о, XVI əсрдə јох, III—IV əсрлəрдə һазырланмышдыр. Лакин бу даша даһа сонралар (XVI ə.) гуран ајəsi јазылдығы үчүн тəдгигатчылар сəһв олараг ону XVI əсрин абидəsi кими гəлəмə вермишлəр. Даһа диггəтлə бахдыгда ајдын олур ки, гəдим һəјкəлтəраш һəјванларын тəсвирини јонандан сонра, һансы сəбəбдəнсə, дашын сол јарысындакы сaһəни ишлəнмəмиш һалда бош гојмушдур. Бəлкə дə һəјкəлтəраш сифаришчинин тəлəбини вахтында јеринə јетирə билмəдији үчүн бу сaһə ишлəнмəмиш галмышдыр.

XVI əсрдə ислам дин хадимлəри исламијјəтдən əввəл јарадылмыш бу типли абидəлəри мəһв етдиклəри вахт, онларын чохусуна гуран ајəлəри, аллаһ, Мəһəм-мəd, Əли сəзлəри əлавə едэрək—«мүсəлманлашдыраг» мүсəлман өлүлəринин гəбри үстүнə гојурдулар. Бахдығымыз даш да бу гaјда үзрə «мүсəлманлашдырылмыш» вə гəбирүстү абидə кими јенидən истифадə едилмишдир. Бу «јенилəшдирмəни» биз бир дə онда кəрүрүк ки, гəдим һəјкəлтəрашын бош бурахдығы сaһəдə хəтат гуран ајəсини бəјүк чəтинликлə јерлəшдирə билмишдир. Бу иш хəттат үчүн о гəдər чəтин вə əзијјəт-ли олмушдур ки, о, јаздығы ениграмда һəттa мəрһумун адыны да јерлəшдирə билмəмиш вə дəрдкүнч сaһəнин ашағы тəрəфини тəмизлəмəмиш, јарымчыг һалда бурахмышдыр. Бу хүсүсијјət хəттатын өз ишини ғыса бир мүд-дəтдə, тəлəсик бир шəкилдə апардығыны да кəстəрир. Лакин дашын диқəр һиссəлəриндən кəрүнүр ки, гəдим һəјкəлтəраш, əксинə олараг өз ишиндə сон дəрəчə сəли-гəли олмуш, орнаментлəрин һашијəлəрдə нөгсансыз јер-

лешдирилмәсиндә бөјүк усталыг көстәрмишдир. Беләликлә, һәмин дашда гәдим һејкәлтәраш вә орта әср хәтәтәһын бир-бириндән фәргли ики иш үслубу өзүнү көстәрир. Буна әсасән демәк лазымдыр ки, бу дашын үзәриндә ики мүхтәлиф дөврдә, ики үслубда ики чүр бәдии јарадычылыг әмәлијјаты апарылмышдыр. Марағлы бурасыдыр ки, хәттәтын јазылары сонралар јазылдыгы үчүн һејкәлтәрашын тәсвирләринә нисбәтән чох тәзә көрүнүр.

Бахдығымыз пиктограмын бә'зи тәсвир мотивләри гәбир дашларында сонралар да, хусусилә XVI әсрдә дә јарадылмышдыр. Лакин о тәсвирләр мәрһумун өзүндән вә онун руһуну тәмсил едән гушдан ибарәт олмағла чох јығчам вә лаконик бир шәкилдә олмушдур. Чох күман ки, орта әср һејкәлтәрашлары Азәрбајчан рајонларында јаратдығлары бу тәсвирләрин гәдим мә'насындан хәбәрсиз олмуш вә онлары дэдә-бабадан галма бир адәт кими, ән'әнәви олараг, бу шәкилдә ичра етмишләр.

Бу Минкәчевир рајонундан кәтирилмиш дашын тәсвирли јазысына бахандан белә бир әгидәјә кәлмәк олар ки, орта әсрлөрдә јарадылмыш әлиндә гуш тутмуш атлы вә јахуд пијада овчу тәсвир мотивләри бахдығымыз пиктограмын, даһа доғрусу, бу типли гәдим пиктограмларын јарымчыг, ихтисар олунмуш шәклиндән ибарәтдир. Белә ки, бахдығымыз пиктограмын анчаг солдакы һиссәси, әлиндә гуш тутмуш овчу тәсвири, гәбирдә басдырылмыш адамын мемориал, хатирәви образы кими гәбул едиләрәк даш сәндугә, даш гоч, даш ат вә с. гәбирүстү абидәлөрдә әкс етдирилмишдир. Көрүнүр ки, бу мәсәлә ән'әнәви шәкил алараг орта әсрлөрдә дә давам етдирилмишдир.

Сисјан рајону Уруд кәнди гәбиристанлыгындакы сәндугәләр үзәриндә пиктограм характерли габарыг тәсвирләрә, ибадәт, ов, мәишәт вә мифоложи сәһнәләрә раст кәлирик. Бу типли абидәләр Азәрбајчанын башга рајонларында да јарадылмышдыр. Нәтичә етибары илә демәк олар ки, Азәрбајчанда пиктографик ән'әнәләр бу гајда үзрә фонетик әлифба дөврүнә гәдәр давам етдирилмишдир.

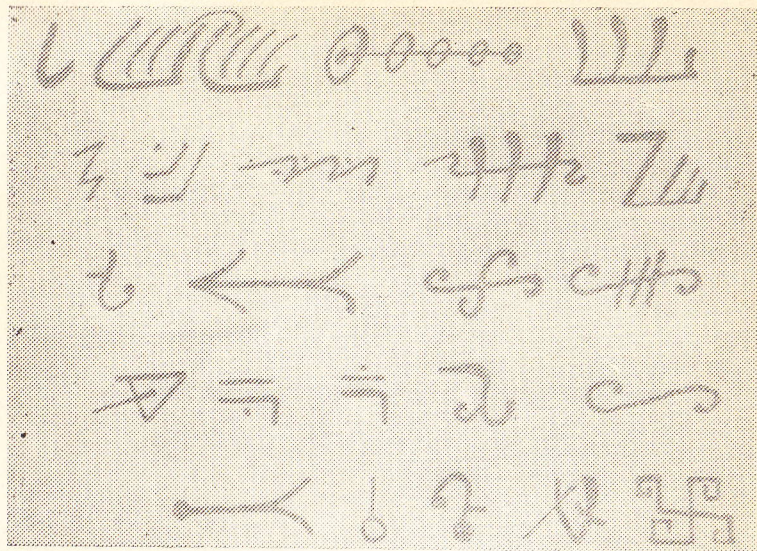
Гәдим Шәрг халғларында адәтән биринчи пиктографик мәрһәләдән сонра идеографик мәрһәлә кәлир, јә'ни пиктограмлар идеограмларла әвз едилир. Пиктограмларда ајры-ајры тәсвирләрин сабит, дәјишилмәз

мә'насы јохдур. Бир һејван вә јахуд чисмин шәкли башга-башга пиктограмларда мүхтәлиф мә'на дашыја биләр. Идеограмларда исә тәсвирләрин мә'насы дәјишилмәз, сабит олур. Мәсәлән, ајпара шәкли бүтүн идеографик јазыларда ајы, јә'ни 29 күнүн мәчмусуну ифадә едир. Идеографик јазылара мисал олараг Мисир вә чинлиләрин һероглиф јазыларыны көстәрмәк лазымдыр.

Идеограмларда варлыг вә һадисәләрин тәсвири јох, онларын сөзләрлә ифадә едилмәси үчүн, сөзләрин символик, шәрти, график формалары верилир. Мисал үчүн һероглифләр кими.

Гәдим Азәрбајчанда бу икинчи идеографик мәрһәләнин слуб-олмамасы һағгында фактики мә'луматымыз јох кимидир. Күман ки, Азәрбајчанда бу мәрһәләјә, јә'ни идеографик јазылар тарихи инкишафда еһтијач көрүлмәмишдир. Одур ки, гәдим јазы мәдәнијјәтимиз биринчи пиктографик мәрһәләдән бирдән-бирә үчүнчү мәрһәләјә—сәсли һәрфләри олан јазыја кечмишдир. Лакин бу фикир өзү дә тәхминидир, шүбһәлидир. Чүн ки Шамахы рајонунун Гушчу, Алтыағач, Кәләхана, Мәјсәри, Көкләр, Удулы кими кәндләриндә вә онларын әтрафындакы даш, гаја вә ағачлар үзәриндә газылмыш ишарәләр өз көркәми етибарилә идеограмлары хатырладыр. А. П. Фитун бу ишарәләри чох диггәт вә гајгы илә топлајараг 1927-чи илдә, «Азәрбајчаны өјрәнән чәмијјәтин хәбәрләри»нин 4-чү нөмрәсиндә чап етдирмишдир. О даш вә гајалардакы јазы ишарәләриндән инди бир из, әламәт тапмаг чох чәтиндир. Одур ки, Фитунинин чап етдирдији јазылар мәдәнијјәт тарихимиздә чох гијмәтли вә әбәди јашајачаг абидәләрдир. Чох тәәссүф ки, бу јазыларын тәдгиги илә мәшғул олмамышлар. Биз вахтилә, 1965-чи илдә бу јазылар вә онларын бә'зи хусусијјәтләринә «Академијанын мә'рузәләри»ндә диггәт јетирмишдик [17]. Буна бахмајараг бу гәдим абидәләр јенә дә унутулмушдур.

Биз бу јазы ишарәләрини мүгајисә едәрәк ән охшар, јахын үнсүрләр тапмаг истәркән, бөјүк чәтинлијә раст кәлирик; белә ки, ән охшар мотивлөрдә дә әлава, јени оригинал чизкиләрә раст кәлирик. Нәтичәдә бу гәнаәтә кәлирик ки, бу ишарәләр ајры-ајры идеја, фикир, һадисә вә с. анлајышларын чәмијјәт тәрәфиндән гәбул едилмиш график формаларыдыр. Одур ки, биз онлары—Азәрбајчанда јекәнә фактлар олса да—идео-

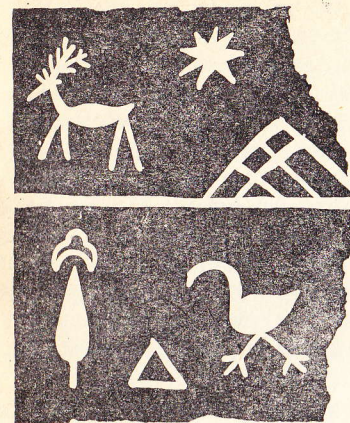
Шәкил 17.

график абидэлэр, идеограмлар һесап едирик. Күман едирик ки, кәләчәкдә онларын тәдгиги илә марагла- нан филолог алимләр тапылар.

Охучуларда мүәјјәң тәсәввүр ојатмаг үчүн Гушчу кәндиңә кедән јолда тапылмыш идеограмын шәклини веририк (шәк. 17).

Биз бурада шәрти олараг бир фәрзијјә шәклиндә олса да Шамаһы рајонундан тапылмыш бу епиграфик абидэләри јазы мәдәнијјәтимизин, һәләлик өјрәнилмә- миш, икинчи идеографик мәрһәләси кими гејд етмәк истәрдик. Бу проблеми кәләчәк ахтарышлар һәлл едәр.

Фонетик јазылар исә јазы мәдәнијјәтимизин үчүнчү, сон мәрһәләсини тәшкил етмишдир.

**ГӘДИМ
ИНЧӘСӘНӘТИМИЗИН
БӘ'ЗИ
НӘЗӘРИТАРИХИ
МӘСӘЛӘЛӘРИ**

Орта даш дөврүндә Азәрбајчан торпағында мәскән салмыш, јурд салмыш илк әчдадларымыз, бәлкә дә, нә Иран дилли гәбилләрә мәнсуб имишләр, нә дә ки, түрк дилли гәбиләләрә. Бу илкин әчдадларымыз өз ичмала- рына, өз гәбиләләринә јени-јени кәлмә тајфалар гәбул етмиш, јени-јени дилләрлә, адәт вә ән'әнәләрлә раст- лашмышлар. Одур ки, гәбилә бирләшмәләриндә етник тајфаларын сајындан вә мәдәни сәвијјәсиндән асылы олараг әчдадларымызын дилләри заман-заман дәјиш- мишдир; чох дилләр мағараларын рүтубәтли, гаранлыг таванларында илишиб галмыш, дашлашмыш, чох дил- ләр өзүндән сонра кәлән дилләрлә «дил тапмыш» гај- најыб-гарышмыш, тарихә говушмушдур.

Заман-заман һәр шеј дәјишмишдир. дилләр дә, иш аләтләри дә, дини тәсәввүрләр дә. Бә'зән дил унутул- муш, лакин бәдии тәфәккүр мадди мәдәнијјәтә чеври- ләрәк әбәдиләшмиш вә ән'әнә шәклини алмышдыр. Буна ән парлаг мисал кими Азәрбајчанын гаја тәсвирләрини, бәдии дулусчулугуну, ојма вә һәккаклыг сәнәтләрини көстәрмәк лазымдыр.

Бә'зи ичтимаи тенденсијалар ибтидаи ичма гурулу- шунун дахилиндә көк атмыш, јетишмиш, сонрақы си- нифли чәмијјәт дөврүндә исә ортаја чыхмыш гүввәтли идеоложи силаһа чеврилмишдир. Буна мисал олараг дуализми көстәрмәк олар. Дуалистик мејлләр тәбиәтдә

вə чəмијјəтдə бир-биринин əксинə мұбаризə апаран ики башланғыча əсасланыр. Онлардан кечə вə күндүз, ағ вə гара, хејир вə шəр вə с. бу кими дуалистик мейллэр ибтидаи ичма гурулушу дағыландан сонра Мəркəзи Асија вə Сибир халгларында (јагутлар) мейдана чыхмыш шаманларын фəалијјəтинə тə'сир кəстəрмишдир. Дуализмин тə'сири алтында ики дүшмən чəбһəјə парчаланмыш ағ вə гара шаманлар бир-бирилə өлүм-дирим мұбаризəси апарымышлар. Ағ шаманлар өз башланғычыны вə гүввəсини, куја, гəрб тəрəфдə олан ағ танрылардан, гара шаманлар исə шəрг тəрəфдə олан гара таирылардан алырды. Ағ шаманлар, куја јухарыда олан улу руһлара архаланараг хејир ишлэр көрдү-јү һалда, гара шаманлар ашағы руһларын көмəјилə шəр ишлэр тəрəдирди.

Ибтидаи ичма гурулушунда шəр гүввəлэрə гаршы тəшкил едилмиш тəдбирлəri ичра етмэк, һəјата кечирмэк үчүн бүтүн коллектив (ичма, гəбилə) топлашарды, иштирак едərди. Коллективин бу ишини инди, ичма гурулушу дағыландан сонра шаман тəkбашына јеринə јетирирди.

Шаманлыг мұхтəлиф формаларда бир чох халгларын һəјатына гүввəтли тə'сир кəстəрмишдир.

Е. ə. I минилликдə вə илк əсəрлəрдə шаманлар Азəрбајчанда да кениш фəалијјəт кəстəрмишлэр. Азəрбајчан шаманлары ағ вə гара магија (овсунчулуг) саһəсиндə иш апарымышлар [7, сəһ. 31—43]. Онларын сəһркарлыг фəалијјəти излəринə Азəрбајчанын гаја тəсвирлəриндə, күп гəбирлəриндə, I—IV əсрлəрин һəјкəллəриндə вə с. јерлəрдə раст кəлирик.

ГƏДИМ ИНЧƏСƏНƏТИМИЗДƏ СИМВОЛИЗМ МЕЈЛЛƏРИ

Ибтидаи ичма гурулушундан əввəl эчдад вə сонра аллаһ олмуш тотемлэр, о вахт, һəјван сурəтиндə тəсвир едилмишдир. Лакин бу илаһи тəсвирлэр даими, əбəди характер дашымамыш вə тарихин сонракы инкишаф мəрһəлəлəриндə мə'насыны, маһијјəтини, мəзмунуну дəјишминш, илаһи символлара чеврилмишдир.

Ибтидаи ичма гурулушу дағыландан сонра, хусуси мұлкијјəтə əсасланан, синифли чəмијјəт јаранмышдыр. Бу дөврдə јени, антропоморфик аллаһлар (инсан сымалы аллаһлар) јарадылмышдыр. Бу јени, синифли чəмијјəтин јетишдирмəси олан антропоморфик аллаһлар илə көһнə, ичма гурулушунун дини нұмəјəндəси олан тотемлəрин, јə'ни һəјван шəкилли зооморф аллаһларын арасында шиддəтли мұбаризə кетмишдир. Əслиндə бу өлүм-дирим мұбаризəси јени чəмијјəтин дахилиндə кəдəн идеоложи мұбаризə иди; мұбаризə көһнə вə јени аллаһлар арасында јох, бу аллаһлары ујдурмуш инсанлар арасында кедирди, көһнə диндарлар—тотемизм (зооморфизм) тəрəфдарлары илə јени диндарлар—антропоморфизм тəрəфдарлары арасында кедирди.

Јени синифли чəмијјəт (е. ə. I минилликдə) ибтидаи ичма гурулушунун бир чох ганун вə адəтлəриндən бирдən-бирə, тез бир заманда азад ола билмəзди. Чүнки минилликлэр əрзиндə јарадылмыш гајдалар, адəтлэр, вəрдишлэр, тəчрүбəлэр эн'əнəви шəкил алмышды, эчдадларымызын шүүрунда өзүнə мөһкəм јер салмышды, инама, əгидəјə, идеала чеврилмишди. Одур ки, јени чəмијјəт көһнə чəмијјəтин тəсəррүфат һəјатына аид бир чох гајда вə ганунларыны давам етдирмəли олду.

Дини идеоложи мəсəлəлэрə мұнасибəт дə тəхминən белə олмушдур. Јени чəмијјəт көһнə тотем аллаһлардан бирдən-бирə, бирдəфəлик үзүлүшə билмəзди, онлары бирдəфəлик тамамилə мəһв едə билмəзди. Чүнки гəбилəлэр, эн'əнəви олараг, һəлə дə тотемлэрə инаныр вə онлара, һəјван сурəтли зооморф аллаһлара пəрəстиш едирдилэр. Буна бахмајараг чəмијјəтдə өзүнə јүксək мөвгə тутмуш хусуси мұлкијјəтə саһиб гəбилə башчылары, шаманлар вə онларын тəрəфдарлары, ичтимаи тарихи шəраитлə əлагəдар олараг, јени, өзлəринə бəнзэр, инсан сымалы антропоморфик аллаһлары јарадыр, онлары јүксək гəбилə аллаһлары сəвијјəсинə учалдырдылар. Лакин онлар, ејни заманда көһнə, ибтидаи ичма чəмијјəтиндən мирас галмыш тотем аллаһлары да мəһв етмəјə тəлəсмир, онлары гəбилəлəрин идеоложи тəлəбатына ујгун олараг, эн'əнəви шəкилдə јашатмаға чалышырдылар. Көһнə аллаһларын јени чəмијјəтдə јашаја билмəси үчүн, онлар јени ичтимаи функцијалар, вəзифəлэр, идејалар дашымалы иди. Бу мəгсəдлə көһнə тетомистик аллаһларын јени антропо-

морфик аллаһларын символларына чевиридиләр. Беләликлә, тотемләр јени антропоморф аллаһларын символларына, рәмзи сурәтлеринә чевирилмәклә хејли јениләшиб, тәзә мәзмун газандылар.

Е. э. I минилликдән башлајараг һејван сурәтли тотемләр, артыг, мүстағил аллаһ кими јох, инсан сурәтли јени аллаһларын, јени идејаларын јени дини идеалларын рәмзи сурәти, символу кими рол ојнамаға башладылар.

Синифли чәмијјәтин башламасы илә әлагәдар олараг, јени чәмијјәтдә өзүнә тәтбиг саһәси тапа билмәјән гәдим ичма гурулушунун мәдәни наилијјәтләри, әчдадларымызын минилликләр боју әлдә етдији зәнкин мәһәви мәдәнијјәт мәһв олуб, јоха чыхмады. Әксинә, фолклора, халг јарадычылығына чевириләрәк әбәдиләшди, зәманәмизә гәдәр кәлиб чыхды; Гәдим мифләр—әсатирләр, тотемистик ән'әнәләр, овсун ајинләри вә с. фолклор нүмунәләри бизә ибтидаи синифсиз чәмијјәтдән јадикар галды.

Илкин синифли чәмијјәтдә гәһрәман инсан образы проблеми ортаја чыхыр, бәдии орижинал шифаһи јарадычылыг формасы олан нағыллар јараныр, ибтидаи ичма гурулушунда тотем аллаһ олмуш ат, марал, кечи, ағ гоч, гара гоч вә с. һејванлар јени синифли чәмијјәт дөврүндә хусуси мүлкијјәтин, јени аллаһларын, јени идеја вә идеалларын вә еләчә дә дуализмин рәмзи сурәти кими фолклор вә тәсвири сәнәтимиздә чыхыш етмәјә башлајыр.

Гәдим дөврдә дини е'тигадлар мәзмун вә формача диалектики дәјишликјә уғрамышдыр. Ичтимаи формасијалар дәјишдикчә аллаһлар өз дини фәлсәфи мәзмунуну дәјишмиш вә бунунла әлагәдар олараг онларын символлары да мә'нача дәјишилмишдир.

Тунч дөврүндә е. э. III—II минилликләрдә Азәрбајчанда күнәш култу чох кениш јайылмышды. О вахт күнәш аллаһынын бир сыра символлары мәишәтдә, ичтимаи һәјәтдә тәтбиг едиләрәк бәдии јарадычылыға дахил олмушдур. Онлардан гыч вә голлара тахылан тунч биләрзикләр апотропик хусусијјәт дашыјырмыш; куја бу биләрзикләр инсанлары гәза-гәдәрдән, шәр руһлардан горујурмуш. Биләрзикләрлә шәр гүввәләрдән горунма ән'әнәви шәкил алараг дәмр дөврүндә дә давам етдирилмишдир. Дәмр, дөврүнүн сонунда горују-

чу биләрзикләр, сајча аз тәтбиг едиләрәк, анчаг голлара тахылыр вә онларын һәр ики учу «илан башы» вә «гоч башы» кими јени тәсвир мотивләри илә бәзәдилрди. Беләликлә «илан башлы» биләрзикләр әчдадларымызын руһунун, «гоч башлы» биләрзикләр исә хејир вә бәрәкәт илаһәси Анаһитин символлары кими горујучу маһијјәт дашымышдыр.

Тунч дөврүнүн јетишдирмәси олан күнәш мә'бәдләри, кромлехләр күнәшин символлары шәклиндә тәк даирә вә концентрик чеврәләр формасында тикилирди. Мүхтәлиф өлчүлү дашлардан тикилмиш, тунч дөврүнүн әввәлләринә аид бир нечә үстү ачыг кромлех Мәрдәкан кәндинин чәнубунда, Ағдаш дүзү—I дејилән јердә ашкар едилмишдир. Онларын диварларында күнәш аллаһынын символлары олан кечи тәсвирләри чызылмышдыр. Белә кечи рәсмләри Ханлар рајонунда, тунч дөврүндә һазырланмыш гара рәнкли керамик габларын үстүндә, күнәшин символу олмуш свастика нишанынын сол вә сағында чызылырды.

Тунч дөврүндә күнәшин символларындан олан кәмәр горујучу маһијјәт дашымыш, сонракы дәмр дөврүндә исә сәһркар хусусијјәтли олмушдур. Овсунчулуг ајинләриндә кәмәр белдән ачылыб бағланмагла күнәш, куја «булудлардан азад едилirmiш» ки, тәсәруфат үчүн јахшы һава шәраити јарадылсын. Археолог Г. Х. Асланов кәмәри доғум, төрәмә, артым әгидәсилә, тој мәрасимләрилә әлагәләндирир. Бизә елә кәлир ки, кәлиләрин белинә бағланан кәмәр һәм горујучу вә һәм дә төрәдичи маһијјәтдә олмушдур.

Тунч дөврүнүн сонунда әмәк мәһсулдарлығынын артмасы, истәһсалын, малдарлығын инкишафы варланмагда олан гәбилә вә аилә башчыларынын, әчдадларын һүгууну кенишләндирир, јени дини е'тигадларын јаранмасына сәбәб олур. Одур ки, күнәш аллаһынын «ичтимаи фәалијјәтиндә» јени функцијалар ортаја чыхыр. Онлардан бири күнәш аллаһынын әчдадлара вә бунунла әлагәдар олараг өлүләрә һимајәкарлыг кәс-тәрмәси иди. Бунун нәтичәсиндә чәмијјәтдә «аталар култу» вә «өлүләр култу» кими јени идеоложи тенден-сијалар јараныр. Бунунла әлагәдар олараг гәбир даш-лары күнәш рәнкли охра илә бојадылырды ки, гәбир исти, ишыглы олсун, ахирәт евинә дирилик бәхш едилсин вә өлүләри гурганларда дәфн етмәјә башлајырлар.

Гурган гәбирләринин җерләшдирилмәсиндә ваһид бир системә, «шүә системинә» риајәт едилирди. Гурганларын дахилиндә дә кромлехләр тикилирди.

Бундан элавә күнәш аллаһы дәмир дөврүндә хејир вә бәрәкәт култунун һимајәкары кими дә идеолокијаја тә'сир көстәрир. Тәсәррүфат һәјатында күнәшин ојнадығы көркәмли рола һәср едилмиш е'тигад мәрасимләри, ајинләри јараныр. Белә мәрасимләр бә'зән магија—сәһркарлыг принципләринә әсасланырды. Бу типли ајинләрдән бири фолклорумуза дахил олмуш «году-году» мәрасими иди.

Тәсәррүфатда күнәшә еһтијач оlanda, ону булудлар архасындан чыхармаг лазым кәләндә, күнәшә тә'сир етмәк үчүн сәһркарлыг ајини кечирилир вә «году-году» нәғмәси охунурду:

Годуја гајмаг кәрәк,
Габлара јаймаг кәрәк.
Году күн чыхармаса,
Көзләрин ојмаг кәрәк.
Јағ верин јағламаға,
Бал верин балламаға.
Году күлмәк истәјир,
Гојмајын ағламаға.

Году палчыға батмышды,
Гармаладым чыхартдым,
Гызыл гаја дибиндән,
Гырмызы күн чыхартдым.
Јағ верин јағламаға,
.....

Бу мәрасимдә годуну (күнәши) «күн чыхармаса, көзләрини ојмаг»ла һәдәләјән әчдадларымыз она сәһркарлыгга тә'сир етмәк истәјир, «палчыға батмыш годуну» сәһркарлыг ајини илә «гармалајыб чыхармагла» күнәши бәдхәһ руһлардан азад едир, «гызыл гаја дибиндән гырмызы күн» чыхарымышлар.

Бу «году-году» ајининдә күнәш ачыг-ајдын хејир вә бәрәкәт е'тигадына хидмәт едирмиш.

Бу дөврдә күнәш е'тигады илә хејир вә бәрәкәт култу арасында идеоложи бир јахынлыг јаранмышды. Белә ки, кәндлиләр һәр сәһәр күнәш чыханда хејир вә бәрәкәт илаһәси Анаһитә һәср едилмиш ајинләр кечи-рәрмишләр.

Тунч дөврүндә күнәш аллаһынын символу олмуш кечи, дәмир дөврүндән башлајараг, хејир вә бәрәкәт култунун рәмзи образына чевриләрәк сәһркарлыг ајинләриндә чыхыш едир. Бу ајинләрдән бири, дөврүмүзә гәдәр јашајараг бизә кәндирбаз ојуну шәклиндә кәлиб чыхмышдыр. Вахтилә су тәсәррүфатына һәср едилмиш бу ајиндә кәндирбаз ганадын алтындан ахан чајын, архын сујуну овсунлајараг, әкин җерләринә јөнәлдиркән хејир вә бәрәкәт култунун символу олан кечи ону һимаја едәрәк мүшајиәт едирмиш. Одур ки, инди дә кәндирбазлары кечи маскалы ојунчулар мүшајиәт едир.

Башга бир сәһрбазлыг ајини јени или гаршылајаркән кечирилирмиш. Бу вахт әкинчиләр вә малдарлар әкин вә мал-гараны овсунлајырдылар ки, онларын бәрәкәти, сајы артсын, боллуг олсун. Бу мүнасибәтлә әкинләрин символу олан сәмәни вә мал-гаранын артым рәмзи олан кечи овсунланырды. Бу гәдим сәһрбазлыг ајинләриндән бизә кичик бир ојун, мәрасим тамашасы—кос-коса ојуну галмышдыр.

Тунч дөврүндә, гәдим Азәрбајчанда кечи, гоч, марал, чанавар, ат, өкүз, вә с. бу кими һејванлар җерли гәбилә тотеми, гәбилә әчдадлары кими идеолокијада фәхри мөвгә тутурду. Бунунла әлагәдар олараг бу тотемләрин сурәти гәдим инчәсәнәтимизә дахил олмушдур. Дәмир дөврүндә исә гәдим тотемләрин бу сурәтләри антропоморфик аллаһларын символик образларына чеврилмишдир.

Символик мә'на дашымыш гоша спирал (бурма) нахышлар гәдим Азәрбајчанда чох кениш јајылмышдыр. Онлара тунч дөврүнүн сонуна аид Ханлардан тапылмыш тунч гәбир аваданлыгында вә мүхтәлиф җерләрдән тапылмыш илк дәмир дөврүнүн тунч кәмәрләриндә раст кәлирик. Гоша спирал нахышлар да кетдикчә өз символик мә'наларыны дәјишмишдир. Онлар әввәлчә ај илә күнәшин бирлијини, кечә вә күндүзү тәмсил етмишдир. Сонралар дәмир дөврүндә исә өмүрүн, һәјатын, хошбәхтлијин, угурун рәмзи ишарәсинә чеврилмишдир.

Е. ә. I миниллик тотем аллаһларын символлара чеврилмәси дөврүдүр. Бу дөврдә тунчдан јарадылмыш икибашлы һејван фигурлары мә'бәддә хејир вә бәрәкәт, артым култуна, әгидәсинә хидмәт етмишдир. Онлардан бири икибашлы тунч марал фигуру һадрут рајонунун

Доланлар кэндиндэн тапылмышдыр. Бу дөврә аид Көдәбәј вә Галакәид (Дағыстан) тунч кәмәрләриндә дә әкс тәрәфләрә бахан икибашлы һејван тәсвирләри чызылмышдыр.

Бу дөврәдә ики һејван (тотем) образынын бирләшмиш шәкилдә јарадылмасы илә јени символик тәсвирләр дә јарадылырды. Онлардан Кировабад өлкәшүнәслыг музејиндә сахланан кичик тунч фигур боллуг вә артым илаһәсинин символик образыдыр. Бу фигурун јухарысы гуш, ашағысы илә балыг шәклиндәдир. Бу әсәр шумер мәдәнијјәти абидәләрини хатырладыр.

Бу дөврүн тунч әшјалары (кәмәрләр вә с.) үзәриндә лөвбәр формалы тәсвирләрә дә раст кәлирик. Онлар гәдим тотемләрин символик тәсвирләридир.

Хејир вә бәрәкәт, артым култунун рәмзи ишарәси олан тәк ромб вә ромблар сырасыны тунч вә илк дәмир дөврүнүн абидәләриндә көрүрүк. Нахчыван МССР Шаһтахты кәндиндән тапылмыш бојалы кил габын көвдәсини бәзәјән һејван тәсвирләриндән ибарәт гуршағын ичиндә бөјүк ромб тәсвирләри вардыр. Минкәчевирдән тапылмыш тунч кәмәрин үстүндә ромблар (нахлавалар) сырасы чызылмышдыр.

Гәдим символлар ичәрисиндә гәдим түрк тајфаларынын мәдәнијјәтилә әлагәдар олан рәмзи ишарәләр дә чохдур. Онларын ән гәдимләри шумер мәдәнијјәтилә бағлы олуб тунч вә дәмир дөврләринә аиддир.

Һәсәнлудан тапылмыш гызыл чамын габарыг тәсвирләриндә гәдим шумер аллаһларынын символларыны көрүрүк. Бурада тахтда отурмуш падшаһын архасында балыг дәрисинә бүрүнмүш үчбашлы әждаһа шумерләрин Ан, Енлил вә Енки адлы үч аллаһыны бирләшмиш шәкилдә тәмсил едир. Бу аллаһларын балыг дәрисинә бүрүнмүш әждаһа сурәти символлары бирликдә, Јахын Шәргдә хејир вә бәрәкәт символу кими шөһрәт тапылмышдыр.

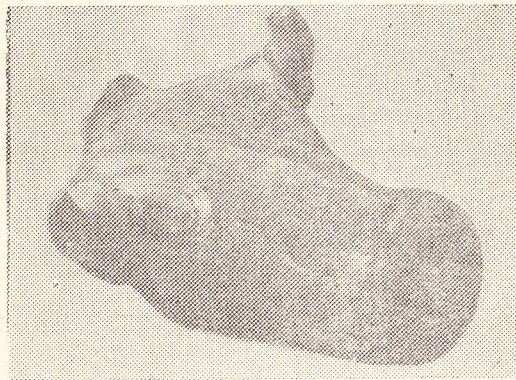
Падшаһын тахты јанында узанмыш шир тәсвири дә шумерләрдән кәлмиш мотивдир. Ондан гәдим Азәрбајчан инчәсәнәтиндә күнәшин, Аһура Мазданын, гүдрәтин символу кими истифадә едилмишидр.

Гызыл чамдакы сол тәрәфдән биринчи вә икинчи аллаһларын башында олан ајпара вә даирәви лөвһә шумерләрин ај (Нанна Син) вә күнәш (Уту) аллаһла-

рынын символларыдыр. Бу символлар Манна вә Иранда јайылмышдыр.

Тунч дөврүнүн сону вә дәмир дөврүнүн әввәлләриндә һазырланмыш икитијәли тунч балталар боллуг вә артым култуна хидмәт етмишидр. Онлардан үзәриндә боллуг вә артым аллаһы, шир вә гушун фигурлары олан икиучлу балта Чәнуби Азәрбајчандакы Саггыз дејилән јердән тапылмышдыр. О, е. ә. X әсрә аиддир. Икиучлу балта шумер гәбирләриндән дә тапылмышдыр.

Көдәбәјдән тапылмыш өкүз башы формасында олан гара кил габ е. ә. VIII—VI әсрләрә аиддир. Бу габда өкүзүн алнында сиври учу ашағы јенәлмиш бәрәбәр тәрәфли үчбучаг шәкли чызылмышдыр. Бу, гәдим шумер илаһәси Иштарын һөкмдарлыг символу иди (шәк. 18). Оун бир рәмзи (үчбучаг) ејни типли гәдим хетт

Шәкгл 18.

габында да вардыр. Бу көстәрир ки, Иштарын култу е. ә. II—I минилликләрдә Јахын Шәргдә хеттләр арасында вә еләчәдә Азәрбајчанда јайылмышды.

Шумерләрин хејир вә бәрәкәт, севки вә мүһарибә илаһәси Иштар, һәм дә битки вә һејванларын һөкмдары иди. Она көрә дә ону, чох заман, һејванларын һөкмдары олан ширин пластик фигуру үстүндә тәсвир етмишләр. Одур ки, шир Иштарын символларындан бири олмушду. Бунунла әлагәдар олараг даш чамлар, зәркәрлик әшјалары вә с. әсәрләр шир образы формасында һазырланырды. Шир тәсвири дини мәзмунлу әсәрләрдә, Иштары—хејирхаһлыгы вә мүгәддәслији тәмсил

едирди. Иштарын бу шир шәкилли символундан, гоншу өлкәләрдә, Иран вә Азәрбајчанда јерли аллаһларын (Аһура Мазда вә с.) рәмзи образы кими дә истифада едилмишдир.

Албан дөврүндә дә бир сыра ишарәләр, символлар јарадылмышдыр; Албан пиктограмларында чәркә илә дүзүлмүш үчбучаглар сырасына, башында ај рәсми олан сәрв ағачы вә гуш тәсвирләринә раст кәлирик. Бурада үчбучаглар сырасы дағы, јурду, обаны, мәскәни тәмсил едән символдур. Јолка типли ағачлар мүгәддәс һәјат ағачынын, һәјатын рәмзи ишарәләридир. Башында ај нишаны олан сәрв ағачы исә јералты өлүләр дүнјасынын символдур. Гуш тәсвирләри јағынлыг көндәрән көјүн вә өлүләрин руһуну тәмсил етмишдир.

Е. ә. III—I әсрләрин «Јалолутәпә» керамикасында бә'зи габларын көвдәси габарыг ајпара шәкилли нахышлар, бә'зиләри исә өкүз бујнузу формасында олан гуллар илә бәзәдилмишдир. Е. ә. I әсрдә Шәки рајонунда ај аллаһынын мә'бәди дини фәалијјәт көстәриб, боллуг, бәрәкәт, артым е'тигадыны вә ај аллаһынын култуну тәблиг едирмиш. Бунунла әлагәдар олараг, бу дөврә аид керамикамызда, ај тәсвирли вә өкүз бујнузу формалы символлар чох кениш јајылмышдыр.

Күман етмәк лазымдыр ки, бу ај мә'бәди гәдим шумер мөдәнијјәтинин, шумерләрин ај аллаһы Нанна Синин, онун гадыны ај илаһәси Нингалын вә илаһә Иштарын дини-идеоложи тә'сирилә мејдана чыхмышдыр.

Шәкинин ај мә'бәдиндә хејир вә бәрәкәт әгидәсилә әлагәдар олараг ај аллаһынын шәрәфинә һәтта инсан гурбанлары да верилрди. Мә'бәдин каһинләри сәһрбазлыг мәгсәдилә өлдүрүлмүш инсанын нечә чығырмасы, нечә јыхылмасыны јозараг әһалини нә кими тәбии нәмәтләр вә ја фәлакәтләр көзләдијини, әввәлчәдән, «хәбәр верирдиләр».

Гәдим түрк ән'әнәләри илә бағлы олан бир нечә рәмзи ишарә дә диггәти чәлб едир. Е. ә. II—I әсрләрә аид Ағчабәдидән тапылмыш кил габларын тағ формалы, көјү тәмсил едән символик нахышларыны, һәмин дөврүн, Тува Мухтар республикасында тапылмыш габларда да көрүрүк. Бу символ јағынты, хејир вә бәрәкәт култу илә әлагәдар олараг ортаја чыхмышдыр.

Е. ә. VII—VI вә е. I—III әсрләринә аид гәдим Азәрбајчан габларынын харичи сәтһиндә кирдә вә узунсов

чыхынтылара раст кәлирик. Бу типли символлар апотропик (горујучу) маһијјәт дашыјыб, бәднәзәрә вә бәдхәһ руһлара гаршы чеврилмишдир.

Чохлуг, боллуг, артым ифада едән символ чохлу нөгтәләр, кичик чеврәләр шәклиндә гејд едилирди. Бу символу һәсәнлу гызыл чамында, илк әсрләрин кил габларында, сүмүк дарагларында вә с. абидәләрдә көрүрүк.

Боллуг вә артым култунун символу олан шагули вәзијјәтли ромблар сырасына илк әсрләрдә дә раст кәлирик. Товуз рајонунун Гәрибли кәндиндән тапылмыш I—IV әсрләрә аид һун илаһәси һејкәлинин јан тәрәфиндә бу символ чызылмышдыр.

Албан дөврүнүн рәмзи ишарәләри гәдим Азәрбајчанда кениш јајылмыш символизмин сон мәрһәләсини тәшкил едирди.

Јени ерадан башлајараг гәдим түркләр ата хусуси мүлкијјәт рәмзи кими бахыр, ону һәм бу дүнјада һәм дә ахирәт дүнјасында өзләринин садиг хидмәтчиси һесаб едирдиләр. Белә ки, бир шәхс вәфат едәндә онун атыны да өлдүрүб саһибилә бир гәбирдә дәфн едирдиләр ки, ахирәт дүнјасында ат она хидмәт етин. һәмин дәфн адәти илк орта әсрләрдә даһа да тәрәгги тапыр. Бу һагда А. Д. Грач белә јазыр: «Гәдим түрк мөдәнијјәтинин үмумилијини көстәрән мүһүм амилләр сырасында, биринчи нөвбәдә, VII әсрдән башлајараг кениш јајылмыш ат илә дәфн адәтини гејд етмәк лазымдыр» [18, сәһ. 189].

Ат илә дәфн адәтинә Орта Асијада олдуғу кими Азәрбајчанын гурган (Ханларда) вә илк орта әср гәбирләриндә дә раст кәлмишләр.

Көрүндүјү кими, Шәрги түрк тајфалары, VII әсрдә атлары да мејидләрлә бир гәбирдә басдырырдылар ки, өз саһибләрини ахирәт дүнјасына апарсынлар. Оғуз түркләри исә X әсрин әввәлләриндә өлүләри «чәннәтә» апарсын дејә дүзәлтмә ат фигурларыны гәбирин үстүндә јерләшдирдиләр.

Марағлы бурасыдыр ки, VII әсрдә Шәрги түркләрин дәфн ајининдә зәнкинлик әламәти олараг, варлы мејидләрлә бирликдә гәбирдә ат дәфн едилдији һалда, касыб өлүләрлә гојун дәфн едилрди. Бу мәсәләни А. Д. Грач белә тәсвир едир: «Дәфн ајини мә'луматларына көрә касыб көчәриләрин гәбринә ат әвәзинә гојун

гојулмасы синфи тэбэгэлэшмэнин мараглы эксидир. Бу фактлар бир-бириндэн чох аралы эразилэрдэ—чэ-нуби-гэрби Тува вэ Орта Јенисејдэ гејдэ алынмышдыр» [18, сәһ. 193].

Гәдим тотемлэрин сонракы агибәти илә бағлы олан бир факт да ондан ибарәтдир ки, Азәрбајчан фолклорунда, бә'зи һалларда, гојун аты әвәз едир. Мисал үчүн «Мәлик Мәммәд нағылы»нда, гардашларынын хәјанәти үзүндән дәрин гујунун дибинә дүшмүш Мәлик Мәммәди гара гоч өз архасында гаранлыг дүнјаја апарыб чыхарыр. Бу нағылда гара гоч гаранлыг дүнја-нын ағ гоч исә ишыглы дүнјанын, јә'ни гара вә ағ ша-манларын символлары кими верилмишдир.

Бүтүн бу мә'луматлар әсас верир ки, Азәрбајчан эразисиндә XV—XVI әсрләрдә, оғуз гәбирлэри үстүндә гојулмуш ат вә гојун һејкәлләрини гәдим оғузларын мүсәлманлашмыш дәфн ајинләрилә әлағәләндирәк. Күман етмәк олар ки, ән'әнәви олараг, варлыларын гәбри үстүнә даш ат, касыбларын гәбри үстүнә исә даш гојун һејкәлләри гојулмушдур. Бу һал, бәлкә дә атчылыг вә гојунчулуг тәсәррүфаты илә мәшғул олан малдар-ларын дәфн адәтләрилә әлағәдар олмушдур.

Даһа гәдим дөврләрдә гәбиләнин үмуми тәсәррүфат вә мәишәт һәјатында ичтимаи идејаларын һәјата кечи-рилмәси (јағыш јағдырмаг, күн чыхармаг, күләји сән-дирмәк, хәстәликләрин гаршысыны алмаг вә с. ишләрин көрүнмәси) үчүн истифадә едилмиш гәбилә аллаһы тотем (ат, гоч) орта әсрләрдә, көрүндүјү кими, мүсәл-ман аллаһынын мәләјинә чевриләрәк өлүләрин руһуну чәннәтә апарыр. Бу о демәкдир ки, гәдим гәбилә алла-һы тотем ат мүсәлман аллаһынын хидмәтчисинә (Чәбраил вә Әзраил кими) чеврилмиш, јени чәмијјәтин идеологи тәләбләринә ујғун олараг јени вәзифәләр дашымыш, мүсәлманлашмыш вә тотемликдән тамами-лә узаглашмышдыр. Одур ки, орта әсрләрдә тәсвири сән-нәт саһәсиндә јарадылмыш ат вә гоч фигурларына то-тем кими бахмаг олмаз.

Даш гоч һејкәлләри Чәнуби Азәрбајчанда, Көјтәпә-дә дә тапылмышдыр. Лакин онлар даһа гәдим олуб, е. ә. X әсрә аиддир. Бу даш гоч һејкәлләр хејир вә бә-рәкәт илаһәси Анаһитин пластик символик тәсвирләри-дир.

Даш символларын башга бир нөвү дә вар ки, гәдим түркләр она бал-бал дејир. О, гәдим түркләрин дәфн ајинләрилә бағлы иди. Белә ки, бир икид өләндә онун даш һејкәлини гәбрини үстүндә учалдырдылар ки, мәр-һумун руһу бу даш һејкәлдә әбәди олараг јашасын. Москванын Мәркәзи тарих музејиндә сахланан, Шәрғи Түркүстандан кәтирилмиш белә һејкәлләрин алтында «Баба» сөзү јазылмышдыр. Бу әчдад, дәдә, баба мә'-насыны дашыјыр.

Мәрһум икид әкәр дүшмән өлдүрмүшсә, онда һејкә-лин гаршысында, дүшмәнләрин сајы гәдәр ики чәркәдә ади јөндәмсиз дашлар дүзүлмәлијди ки, өлмүш дүш-мәнләрин руһлары бу дашлара дахил олуб, ахирәт дүн-јасында өз галибләринә хидмәт етсинләр. Түрколог Л. Р. Кызласов сүбут етмишдир ки, өлдүрүлмүш дүш-мәнләрин символлары олан бу дашлара гәдим түркләр бал-бал демилләр. [19, сәһ. 207]. Л. Кызласовун бу кәшфинә гәдәр, сәһв олараг, һамы бу дашлары јох, гәбир үстүнә гојулмуш даш һејкәлләри бал-бал адлан-дырды.

Шамаһы рајонунда, илк әсрләрдә, оғузларын дәфн адәтләрилә әлағәдар олараг, гәбирләр үзәриндә гојул-муш чохлу киши һејкәлләри («баба»лар) тапылмыш-дыр. Археолог Чаббар Хәлиловун кәшф етдији бу һеј-кәлләрин өнүндә балбалларын олмасы һағгында археоло-жи мә'лумат јохдур.

Заман-заман аллаһлар да, динләр дә дәјишдикчә е'тигадлар да, әгидәләр дә дәјишилмиш, јениләрилә әвәз едилмишдир. Белә дини дәјишкәнлик VIII әсрдә ислам дининин ортаја чыхмасы илә сон мәрһәләјә чат-мыш олду.

Е. ә. I минилликдә, илкин синфи чәмијјәтин әсас идеологи гүввәсини атәшпәрәстлик дини тәмсил едир-миш. О, гәдим инчәсәнәтимизә чохлу символлар кәтир-миш, сәнәткарларын јарадычылыг имканларыны хејли кенишләндирмишди.

Атәшпәрәстлик дини илә бағлы олараг гәдим инчә-сәнәтимизә бир сыра рәмзи мә'на дашыјан тәсвир мо-тивләри кәлмишдир. Онлардан бојнунда гоша лент олан гоч (тур) Авестанын Хварна (Хәвәрнә) аллаһынын сим-волик тәсвиридир.

Ричард Фрај Хварна аллаһы һағда мараглы мә'лу-мат верир: «Хварнаһ анлајышы иранлыларын бүтүн

узун тарихләри эрзиндә ән'әнәви вә символик анлајыш олмушдур. Бу сөзүн семантикасы, көрүнүр, онун «арзу едилән шеј» олан илкин мә'насындан «хош тале», хошбәтлјә гәдәр чидди дәјишликлијә уғрамышдыр. Орта Иран јазыларында Хварнаһ хүсуси мә'наја маликдир: «Падшаһ шөһрәти, падшаһ үлвүлүјү», «падшаһ һакимијјәти шөһрәти». Бу, гәдим түрк вә һәтта үмүмалтај анлајышында, өз әксини јени түрк сөзү олан «кут»да тапмышдыр [20, сәһ. 68].

В. Г. Луконин көстәрир ки, бојнунда гоша лент олан дағ гочу образы Авестанын Хварна аллаһынын символу кими илк дәфә Сасани падшаһы II Шапурун вахтында (309—379) ортаја чыхмышдыр [5, сәһ. 209].

М. Дрезден јазыр ки, Хварнанын мә'насы «мал, дәвләт»дән «уғурлу тале»јә гәдәр јүксәлмишдир. Хварна Авеста еһкамларында падшаһлара, гәһрәманлара вә инсанлара уғур, мүвәффәғијјәт вә гәләбә бәхш едир. Лакин сонралар бу аллаһ (Сасани идеолокијасына даһа чох табе едиләрәк) падшаһлыг шөһрәти рәмзинә «гануни падшаһ һакимијјәти символу»на чеврилмишдир [21, сәһ. 356].

Хварнанын символу олан боғазы гоша лентли дағ гочу образына Сасани падшаһларынын метал дәбилгәләләриндә вә күмүш чамларда раст кәлирик.

Күман етмәк лазымдыр ки, Хварна аллаһынын гоша лентли дағ гочу образы күнәш аллаһы Митра вә гәләбә аллаһы Вертрагнанын символларынын бирләшмәсиндән јарадылмышдыр. Мә'лумдур ки, Вертрагнанын он символундан бири дағ гочу (тур) сурәтиндә имиш. Гоша лентләр исә Митранын символларындан олмушдур.

Хварна символу илә бәзәнмиш күмүш габлар, Сасани дәвләти вахтында (3—7 әсрләр) һәм Иранда, һәм дә Загафгазијада һазырланырды.

Ичәриси Хварна символунун тәвири илә бәзәнмиш бир күмүш чам Ләнкәран рајонунун Рво кәндиндә арх газыларкән тапылыб, 1947-чи илдә Азәрбајчан Тарих музејинә верилмишдир.

Азәрбајчан әразисиндә раст кәлдијимиз гәдим шәрг символларындан бири дә кечәнин күндүзә бәрабәрлији символудур. Бу символ өкүзү јыхараг парчалајан шир тәвириндән ибарәтдир. Гәдим Иран пајтахты Персеполдакы сарајын пилләканларында бәзәдилмиш

мәркәзи паннонун сол вә сағында һәмин кечәнин күндүзә бәрабәрлији символу тәсвир едилмишдир.

Археолог Гардашхан Асланов 1959-чу илдә Гах рајонун Гарабулаг кәндиндә апардығы археоложи газынты заманы күмүш чам тапмышдыр. Бу чамын дахилиндә, диб һиссәсиндә, даирәви композисијада маралы парчалајан шир символу тәсвир едилмишдир. Бу чам III әсрә аиддир.

Гәдим инчәсәнәтимизә Авеста идејалары илә бағлы даһа башга символлар да дахил олмушдур. Онлардан тунч Кәдәбәј кәмәриндәки символлар хүсусилә марағлыдыр. Бурада ишығлы дүнјанын јарадычысы олан һүрмүздү свастика нишаны вә шир фигуру рәмзи сурәтдә тәмсил едир. Јералты өлүм дүнјасынын падшаһы Әһриманын символлары исә илан вә тәкбүјнузлу һејван образында верилмишдир.

Авестада гејд едилмишдир ки, Әһриман ишығлы дүнјаја илан сурәтиндә кәләрәк һүрмүздүн јаратдығы бүтүн хејрхаһ ишләри мәһв едир.

Гәдим јунан тарихчиси Һеродотун (е. ә. V әсрдә) вердији мә'лумата көрә Иран атәшпәрәстләри баш аллаһ һүрмүздү көј гүббәси, күнәши исә онун көзү кими тәсәввүр едирмишләр. һүрмүздүн Әһримана, бәдхаһлыға гаршы мүбаризәсиндә күнәш вә ај онун гүввәти, дәјәнәти һесаб едилirmiш. Буну биз Һәсәнлу гызыл чамынын јухары тәсвирләриндә көрүрүк. Бурадан белә мә'лум олур ки, е. ә. I миниллидә ај вә күнәш һүрмүздүн символлары кими гәбул едилмишди.

Мидија падшаһы Киаксарын (е. ә. 625—584) «Гыз гапан» адлы гаја түрбәси Сүләјманијјә јахынлығындакы (Сурдаш кәнди) дағда чапылмышдыр. Түрбәнин дахилиндә пләстр формалы сүтунлар јонулмушдур. Сүтунларын арасында Авеста аллаһларындан һүрмүзд, Мәһр (Митра) вә Анаһитин габарыг шәкилли рәмзи тәсвирләри, символлары јарадылмышдыр. Онлардан алтында ај рәсми, үзәриндә инсан фигуру тәвири олан даирәви күнәш лөвһәси һүрмүздүн символудур.

Мәһрин символу исә мәркәзиндә даирәви күнәш лөвһәси олан дөрдганадлы фигурдан ибарәтдир. Бу рәмзи сурәт гәдим Шәргдә ишыг, күнәш аллаһынын символу кими јајылмышды. Гәдим иранлылар бу тәсвирин мәркәзинә шагули шәкилдә инсан фигуру әлаvē етмәклә ону һүрмүздүн символуна чевирмишләр.

Мөһр гәдим иранлыларын Митраја вердији сонрақы аддыр. Митра Авестадан әввәлки гәбилә култлары дөврүндә халгын тәсәввүрүндә күнәш аллаһы кими ја-шамышдыр. Лакин Авестанын бизә чатмыш сон вари-антындакы «Мөһр-Јашт» адлы поемада Митра һөкм-дар, ганун-гајда вә һәгигәтин силаһлы мүдафиһәчиси кими көстәрилиз.

Авестаја көрә Митра Срауша вә Рашну адлы ики јахын силаһдашы илә мүгәддәс үчлүк тәшкил едир-диләр. Онларын вәзифәси Чинват көрпүсүнүн үстүндә өлүләрин руһуну мүһакимә етмәк иди.

Гаја түрбәсиндәки Анаһитин символу, үзәриндә улдуз тәсвири олан даирәви лөвһәдән ибарәтдир. Бу, гәдим Шәргдә шумер илаһәси Иштар вә Зөһрә улдузу-нун символу кими гәбул едилмишди. «Гыз гапан» түр-бәсиндә исә бу символ Анаһитин шәрәфинә јарадыл-мышдыр. Башга халгларын символларындан истифадә едилмәси онунла әлагәдардыр ки, Авеста аллаһларынын лап әввәлдән өз рәмзи тәсвирләри олмамышдыр. Гәдим иранлылар гәдим Шәрг мотивләриндән истифадә етмәк јолу илә өз аллаһлары үчүн символик сурәтләр јарат-мышлар.

Авестанын гәләбә аллаһы Вертрагна вә јағышлар илаһәси Тиштрија даһа чоһду символлара маликдир.

Вертрагнанын символлары бунлардыр: күләк, өкүз, ат, дөвә, доһуз, кәһч оғлан, шаһин, гоч, чејран, дејүш-чү.

Авестанын јағышлар илаһәси Тиштријаја һәср едил-миш, «Тиштр-Јашт» поемасында јазылыб ки, Тиштрија улдузу биринчи он кечәдә он беш јашлы көзәл оғлан сурәтиндә, икинчи он кечәдә гызыл бујһузлу өкүз обра-зында, үчүнчү он кечәдә исә гәшәнк ат тимсалында көрүнәрмиш.

Хејир вә бәрәкәт илаһәси, һејванларын һамиси Ана-һитин символларындан бири гоч иди. Бу символа биз Чәнуби Азәрбајчанда, Көјтәпәдә тапылмыш даш гоч һејкәлләриндә вә һәсәнлу гызыл чамында тәсадүф еди-рик.

Е. ә. I миниллик илаһи сурәтләрин символлара че-вилмәси дөврү иди. Бу дөвр инчәсәнәт тарихимиздә әһәмийјәтли бир мәрһәлә тәшкил едир. Бу мәрһәләдә реал сурәтләр, образлар шәрти сурәтләрә, символик образлара, рәмзи ишарәләрә чевирилир. Бу дөвр Азәр-

бајчанын орнамент тарихиндә дә мүһүм мәрһәлә һесаб едилмәлидир. Бу дөврүн символлары там график рәс-мләр шәклиндә тәсвир едилир, конкрет реал образлары тәмсил едирди. Азәрбајчанын бу дөврә аид сәнәт әсәр-ләрини, әввәлки фәсилләрдә көрдүјүмүз кими, бу сим-воллар бәзәмишдир, лакин нахышлар, орнаментләр кими јох, анчаг символлар кими.

Тәхминән биринчи әсрләрдән башламыш икинчи дөврдә бу символлар, кетдикчә, өз график үнсүрләрини, график формасыны итирир, рәсм тамлығыны итирир вә һеч бир конкрет мәна дашымајан, мүчәррәд маһийјәтли нахышлара, орнаментләрә чевирилир. Заман кечдикчә, әшјаларымызы бәзәмиш бу нахышлар даһа да мүчәр-рәдләшир, өз илкин тәсвир формаларындан даһа чоһ узаглашыр вә тамамилә танынмаз олур. Одур ки, инди тәдгигатчылар бу нахышларын илкин символик форма-ларыны бәрпа етмәјә, онларын семантик мәнасыны әј-дынлашдырмаға чалышырлар ки, онларын инкишаф мәр-һәләләрини мүәјјәнләшдирсинләр.

Көрүнүр ки, Азәрбајчанда орнамент тарихинин үч дөврү олмушдур: 1. Ибтидан ичма гурулушунда әшја-ларын тотем рәсмләрилә бәзәнмәси дөврү. 2. Е. ә. I ми-нилликдә бу рәсмләрин символлара чевирилмәси дөврү. 3. Јени ерада бу символларын әсасында нахышларын јаранмасы дөврү.

«ИСКӘНДӘРНАМӘ»ДӘКИ БИР РӘВАЈӘТИН ТАРИХИ КӨКЛӘРИ

Низами Кәнчәвинин «Искәндәрнамә» әсәриндә гәлә-мә алынмыш рәвәјәтләр нағылчылыг мәгсәдинә хидмәт етмәјиб, мүһүм һәјати проблемләрин, һәгигәтләрин ачылмасына, шәрһ едилмәсинә һәср едилмишдир. Бу бахымдан «Искәндәрә «Зүлгәрнејн» дејилмәси» һаг-гында рәвәјәт мәзмунунун дәрин тарихи көкләрә бағ-лылығы илә диггәти чәлб едир [22, сәһ. 27—30].

Бу поетик рәвәјәтин охучуја ашыламаг истәдији әсас идеја одур ки, һеч бир гүввә, һеч бир һакимијјәт һагг вә һәгигәти халгдан кизләдә билмәз. Низами Кәнчәви һәјат һәгигәтинин кеч-тез өзүнү көстәрәчәјини бу рәвәјәтдә сүбут етмәк үчүн тәбиәт һадисәләринә

мүрачиэт едир, онларын тимсалында өз фөлсәфи фикирләринә һагг газандырыр. О, бу мәгсәдлә поетик рәвајәтин сонунда белә јазыр:

«Бил ки, лә'л илә дүрр гөнчәси кеч-тез
Бир күн ашикара чыхмаја билмәз.
Ғајалар алтында кизләнен бухар
Нәһајәт олачаг бир күн ашикар...».

Низами поетик символик образлар васитәсилә көстәрир ки, һәгигәтин өрт-басдыр едилмәси тәбиәттә тәбии һадисәләрә ујғун шәкилдә кор-коранә тәрздә олурса, чәмијјәттә бу мәсәлә күчлүләрин, һөкмдарларын истәјилә јеринә јетирилир. Лакин һәр ики һалда һәгигәт ғалиб кәлир, инсанлара, халга мәхсус олур, мадди вә мә'нәви хәзинәјә чеврилир.

Низами бу мәсәләни чәмијјәт аләминә тәтбиг етмәк мәгсәдилә бу поемада Чаһанкир Македонијалы Искәндәрә тәнгид объект кими мүрачиәт едир. О, «һәгигәтин бир күн ашкара чыхмаја билмәз» проблемини бәдии образлы шәкилдә һәлл етмәк үчүн «Искәндәрә «Зүлгәрнејн» дејилмәси» рәвајәтинин көкләрини, сәбәбләрини арашдырыр. Низами әдәби фолклорумуза, шифаһи халг јарадычылығымыза дахил олмуш «Искәндәри Зүлгәрнејн (и́ки бу́нгузлу Искәндәр)» мотивинин мәншәји илә әлағәдар олан кичик рәвајәтләрлә охучуну таныш едир. Бу рәвајәтләрдән мә'лум олур ки, Македонијалы Искәндәрә, халг арасында ашағыдакы сәбәбләрә көрә «Зүлгәрнејн (и́ки бу́нгузлу)» ады верилмишдир:

1. Шәргә вә Гәрбә сәфәрләр етдији үчүн;

2. Искәндәр, куја әфсанәви Иран падшаһы Чәмшид кими ики ғылынчла вурушдуғу үчүн. «Искәндәрнамә»-нин Азәрбајчан тәрчүмәсиндә нәзәрдән гачырылмыш, ики мисрадан ибарәт бу рәвајәт әсәрин анчаг рус тәрчүмәсиндә верилмишдир [23, сәһ. 35].

3. О, сәфәрләрдә ики һөрүк сач дашыдығы үчүн.

4. Искәндәр јухуда Шәрги вә Гәрби күнәшдән фәтһ етдији үчүн. Бу рәвајәт рус тәрчүмәсиндә (сәһ. 35) белә верилмишдир: «Киминсә дедијинә көрә о, јухуда күнәшдән Гәрб вә Шәрг — ики сәма бу́нгузу алдығы» үчүн.

5. Бир устадын нәгл етдијинә көрә, куја Искәндәр ики гәринә (гәринә отуз илдир) өмр етдији үчүн.

6. Әрәб философу Әбу Мә'шәр (рус тәрчүмәсиндә бу ад әрәб астрологу Умар-ал-Балхи кими верилмишдир) өзүнүн «Илүф» әсәриндә көстәрир ки, јунанлар Искәндәрин өлүмүндән чох кәдәрләнмишдиләр вә бу мүнәсибәтлә онун сурәтини кағыза чәкмишдиләр. Рәссам Искәндәрин сағында вә солунда бу́нгузлу ики көзәл мәләк тәсвир етмишди. Бу тәсвири көрән әрәбләр бу́нгузлу сурәтләри, сәһв олараг, Искәндәр санмыш, она көрә дә она «Зүлгәрнејн» ләғәби вермишләр. Әсәрин рус тәрчүмәсиндә исә бу мәсәлә башга чүр изаһ едилмишдир: Искәндәрин јанындакы мәләкләрин һәр икиси јох, анчаг бири тәмтәрағлы вә бу́нгузлу тәсвир едилмишдир. Бу шәкли көрән әрәбләр дүшүнмүшләр ки, мәләк һеч вахт белә зәнкин вә бу́нгузлу ола билмәз. Одур ки, онлар бәзәкли вә бу́нгузлу мәләји Искәндәр саныб она «Зүлгәрнејн» ләғәби вермишләр.

7. Башга бир биличинин дедијинә көрә Искәндәрин һәддиндән узун гуағлары вармыш. О, өз бәдһејбәт гуағларыны халгдан кизләтмәк үчүн онлара «дүррдән тач кими ғынлар» тахармыш. Бу сирри, анчаг онун дәлләк гулу билirmiш. Бу гул өләндән сонра Искәндәр јени бир дәлләк тапыр вә она һәдә-горху кәлир ки, узун гуағларынын сиррини һеч кимә демәсин, јә'ни һәгигәти халгдан кизләтсин. Дәлләк бу сирри сахламагдан саралыр, хәстәләнир. О, чарәсиз ғалыб бу сирри инсанлара јох, чөлдәки гујуја дејир: «Шаһын гуағлары узундур». Һәмин гујудан ғамышлар битир. Онлардан бирини чобан кәсиб түтәк ғајырыр. Түтәк чалындыгча «Искәндәрин узун гуағлары вар» дејә әтрафа сәс салыр. Чөлә кәзмәјә чыхмыш падшаһ бу сәси ешитчәк чобаны сараја чағырыб бу ишин сиррини өјрәнир вә чобанла дәлләјин мүғәссир олмадығыны көрүб онлары азад едир. Бу әһвалатдан сонра Искәндәр

«Билди ки, һеч сирри сахламаз наһан,
Һамынын сиррини ачар бу чаһан!»

Низами Искәндәрин тимсалында үмуми бир нәтичәјә кәлир ки, һеч бир гүввә һәгигәтин сәсини елдән, обадан кизләдә билмәз. Шаир Искәндәрин шәхсијјәтини һөрмәтлә јад етсә дә, онун һәјатын сирләрини өз

һөкмдарлыг гүдрәтинә табе етмәк иддиасына истенһа илә җанашыр, һәҗат һәгигәтинин һакимийјәт үзәриндәки гәләбәсини тәнтәнәли сурәтдә гејд едир.

Көрүндүҗү кими, бу једди рәвајәтин һеч бири Искән-дәрә «Зүлгәрнејн» ләгәбинин верилмәсини тарихи дә-лилләрлә әсасландырмаға имкан вермир. Буна бахма-јараг бу ләгәби әсассыз, гондарма бир ад кими дә кә-нара атмаг олмаз. Чүнки бу ләгәб әдәбијјатымыза фолклордан кәлмишдир. Фолклора дахил олмуш һәр бир мотивин архасында исә, һәмишә тарихи һәгигәтләр кизләнмиш олур. Онлары арашдырмаг, ахтарыб тапмаг лазымдыр.

Искәндәрә «ики бујнузлу Искәндәр» дејилмәси һан-сы тарихи һадисәләрлә бағлы ола биләрди? Бу мәсәлә-ни арашдырмаг мәгсәдилә Искәндәрин һәҗатында мү-һүм рол ојнамыш һадисәләри јад едәк.

10 ил (е. ә. 333—323 илләр) әрзиндә Македонијалы Александр өлкәләри истила едәрәк бөјүк бир империја јаратды. Бу империја Мисирдән Һиндистана, Гара дән-низдән Иран көрфәзинә гәдәр олан кениш бир әразини эһатә едирди. Лакин силаһ күчүнә јаранмыш бу дөв-ләт мөһкәм дејилди, е'тибарсыз иди. Александр бу дөв-ләти мөһкәм әсаслар үзәриндә гурмаг үчүн бир сыра тәдбирләр көрүр: дөвләт гурулушу системиндә шәрг адәт вә ән'әнәләриндән истифадә едир, иранлылары дөвләт ишинә чәлб едир, халгларын гајнајыб гарышма-сына, гоһумлашмасына чалышыр, инзибати ишләри тәкмилләшдирир, шәһәрсалма фәалијјәтини кенишлән-дирир. О, бу тәдбирләр сырасында өз шәхсијјәтинин илаһиләшдирилмәсинә хусуси диггәт верирди. Буржуа алимләри Александрын бу илаһиләшмәк иддиасыны сәһв олагаг, онун диндарлығында көрүрдүләр. Онлар-дан В. Тарн көстәрир ки, куја бу «илаһиләшмәк, ал-лаһ олмаг» идејасы Александрын башына, һәлә падшаһ олмамышкән, чох кәнч вахтларында, мүәллимләри Аристотел вә Сократын тә'сирилә дүшмүшдүр. Совет шәргшүнас тарихчиси А. С. Шофман исә сүбүт етди ки, Александрын «илаһиләшмәк» идејасы шәрг өлкәләрини фәтһ едәндән сонра, онун апардығы шәрг сijasәтинин әсасыны, идеоложи силаһыны тәшкил етмишдир. Чүнки Александр елә күман едирди ки, онун бир падшаһ кими, Шәрг ән'әнәләри әсасында аллаһ һүгугуна наил

олмасы империјанын мөһкәмлији үчүн соснал дајаг олачагдыр [24, сәһ. 222—246].

Александр бу идејаны шәрг һөкмдарларындан кө-рүб-көтүрмүшдү. Белә ки, Шәрг падшаһларынын һаки-мијјәти илаһи һүгуға малик иди. Падшаһлара Мисирдә аллаһ, Бабилистан вә Ассиријада јерли аллаһларын нүмајәндәләри, Иранда исә мәншәчә илаһиләшмиш һөкмдарлар кими пәрәстиш едилирди. Александр өз һакимијјәтини мөһкәмләтмәк үчүн, елнин падшаһлары үчүн характерик олмајан, бу илаһилик һүгугундан истифадә етмәјә чалышыр. Бу мәгсәдлә о, Мисирдә, Бејнәлиһәрдә, Иранда јерли вә јунан аллаһларынын мөвгејини, һөрмәтини јүксәлдир, онлара пәрәстишкар-лыг көстәрир, гурбанлар, нәзирләр верир.

Александр Мисир аллаһларындан аллаһлыг һүгугу алмаг үчүн Мисир мә'бәдләрини зијарәт едир. О, Апис адлы аллаһын Мемфисдәки мә'бәдини зијарәт едиб чохлу нәзирләр верир. Бу аллаһ өкүз образында тәсвир едилирди. Онун гошун мүһафизә дәстәсинин мүша-јиәти илә сусуз, јоручу сәһралардан кечәрәк Ливија-нын Сива ваһәсиндә (әразисиндә) јерләшмиш Амон-Ра-адлы күнәш аллаһынын мә'бәдини зијарәт етмәси Алек-сандрын әсас мәгсәдилә даһа чох бағлы иди. Е. ә. IV әсрдә мисирлиләр кими бу мә'бәдә јунанлар да пәрәс-тиш едир, чидди тәдбирләрә әл атмаздан әввәл онун агибәтини, нәтичәсини билмәк үчүн бу мә'бәдин баш каһининә фала бахмаг үчүн мүрачнәт едирдиләр.

Гәдим Јунаныстанда вә Ромада Амон аллаһыны Зевс илә ејниләшдирмишдиләр. Спарта, Фива вә Рома шәһәрләриндә Амон мә'бәдләри фәалијјәт көстәрирди.

Александр бу Амон мә'бәдиндә баш каһинлә тәклик-дә көрүшүб она гијмәтли нәзирләр вермишдир. Бу кө-рүшдән сонра Александр е'лан етмишди ки, баш каһин онун јунанларын баш аллаһы Зевсин оғлу олдуғуну, куја, тәсдиг етмишдир. Гәдим јунан тарихчиси Плу-тархын көстәрдијинә көрә белә илаһиләшмә Македо-нијалы Александра «башгаларыны әсарәтдә сахламаг үчүн бир васитә» кими лазым иди.

Гәдим Мисирдә Амон аллаһы бујнузлу, гоч башлы киши сурәтиндә тәсвир едилирди. Гәдим јунанлар да Амону Зевсә бәнзәр киши образында, лакин гоч бујнуз-лу шәкилдә тәсвир едирдиләр [25, сәһ. 16]. Күман ет-мәк лазымдыр ки, Амон аллаһына танынмыш, ондан

аллаһлыг һүгугу алмыш Александр, Амона пәрәстиш эламәти, олараг, башына онун гоч башлы символик образына бәнзәр, гоч бујнузлу формада олан һәрби дэбилгә гојмушдур. Бу шәкилдә олан дэбилгәләри, сонралар, орта әсрләрдә, антик һәрби ән'әнәләрә ујғун олараг, алман легионларындакы әскәрләр дә башларына кејмишләр.

Македонијалы Искәндәр јерли каһинләрин вә әһалинин рәғбәтини газанмаг үчүн, һәр өлкәнин әсатирләринә, дини ән'әнәләринә ујғун олараг, башына мүхтәлиф дини-мифоложи образларын шәклиндә олан гызыл дэбилгәләр гојарды. О, Бејнәлнәһр (индики Ираг), Сурија әразисиндә башына шир башы формасында дэбилгә кејәрди. Шир, бу јерләрдә, шумер илаһәси Иштарын символик тәсвири һесаб едилирди. Искәндәр Иран чөлләринә кечәндә исә дэбилгәсини дәјишиб башына ганадлы бөјүк Симург гушу көркәминдә олан јени дэбилгә гојду. Буну көрән «јерли каһинләр инандырырдылар ки, падшаһын гәлбинә Симург, инсанлара чәтин күндә көмәк етмәк үчүн гриф образында јерә дүшән һүндүр тәпә руһу, дахил олмушдур» [26, сәһ. 283, 305].

Бу Симург гушу гартал башлы, шир бәдәнли әждаһа кими тәсәввүр едилирди. Бу образа фолклорумузда вә күмүш Сасани габларында тәсадүф едирик.

Македонијалы Искәндәр јерли ән'әнәләрә һөрмәтин вачиб олдуғуну, лап әввәл, Мисирдә, Амон мә'бәдиндә өјрәнмишди. Одур ки, онун Мисир торпагларында башына, Амон образына ујғун олараг, гоч фигурлу дэбилгә гојдуғуну күман едирик. Искәндәри белә дэбилгәдә көрмүш халг «икибујнузлу Искәндәр» рәвәјәтини ујдурмаја билмәзди. Бизә елә кәлир ки, бу рәвәјәтин тарихи көкләри Искәндәрин аллаһлыг алмасы илә, онун чаһанкирлик иддиасы вә Шәрг сијасәти тәдбирләрилә әлагәдар олмушдур.

«Игбалнамә»дәки бу поетик рәвәјәтин әввәлиндә көстәрилик ки, Искәндәр елмләрә јијәләнир, бүтүн чәтин дүјүнләри ачмаға гадир олур, о, учалыб «аллаһын тачына чатыр», «ахтарыр билсин ки, кимдир јарадан», о, кејүн «кизлин сирләринә» әл узатмаг истәјир ки, «һеч кәс чатмадығы мәгсәдә чатсын». Низами бурада чох инчә шәкилдә, тарихи фактлара ујғун олараг, Искәндәрин аллаһлыг иддиасында олдуғуну һисс етди-

рир. Лакин бу иддиа ислам дининин ваһид аллаһлыг еһкамына зидд иди. Она көрә дә Низами Искәндәрин «илаһиләшмәсини» она аллаһ тәрәфиндән пејғәмбәрлик верилмәси шәклиндә нәгл едир:

«Әтрафа нур сачан парлаг күнәш тәк
Јалан вәсвәсәдән узат бир мөләк
Парлаг көвһәр сачды шаһ һүзуруна,
Аллаһын вәһјини јетириб она
Деди ки:—сәнә бу ахар чајлардан
Чох алгыш көндәрди бөјүк јарадан.
О, сәни дүңјада шаһлыгла биркә
Ләјагәтли билмиш пејғәмбәрлијә»

[22, сәһ. 98].

Даһа сонракы мисраларда мөләк аллаһын фәрманыны Искәндәрә јетирир. Бу фәрманда көстәрилик ки, пејғәмбәрлик алмыш падшаһ вәһши инсанлары меһрибан етсин, халгы пис јоллардан һагга, динә дә'вәт етсин, чаһаны дивләрини зүлмүндән гуртарсын вә с. Искәндәр аллаһын бу фәрманыны јеринә јетирмәк үчүн сәфәрә һазырлашыр. О, Эрәстун, Әфлатун вә Сократ тәрәфиндән «инәјә гара мүшг илә» јазылмыш үч нәсиһәтнамәни ичи «көвһәрлә долу хәзинә кими» өзү илә көтүрүр ки, тәдбирә еһтијач дүјдугу заман ачыб охусун. Бу нәсиһәтнамәләр «Игбалнамә»дә өз поетик әкси-ни тапмышдыр [22, сәһ. 103—119].

Лакин тарихи һадисәләр көстәрир ки, инсанпәрвәрлијә, аличәнаблыға, әдәләтә чағыран бу нәсиһәтләрә Искәндәр әмәл етмәмишдир. О, худпәсәндлијә гапылараг аллаһлыг иддиасына дүшүр, һәрәмханасында 360 мә'шугә сахлајыр, ејш-ишрәтә ујур, гошунлары лүзумсуз һәрби јүрүшләрдә тәләфата уғрадыр, сәркәрдәләрин ағыллы мәсләһәтләринә гулаг асмыр, таланчылыға јол верир, зәбт етдији сарајларын дағыдылмасына, јандырылмасына вә өз јахын силаһдашларынын гәтлинә фәрман верир. Нәтичәдә Македонија ордусунда наразылыг, игтишаш вә гијамлар артдыгча чәзә тәдбирләринин, гәтләрин, өлүм чәзаларынын да сајы чохалыр, дахили зиддијјәтләр кәскинләшир.

Искәндәрин һәрби јүрүшләринин салнамәсини јазан Каллисфен Искәндәрин мүәллим олмуш Аристотелин бачысы оғлу иди. Каллисфен Искәндәри гәддарлыгда,

аллаһлыг иддиасына дүшмәкдә тәгсирләндирәрәк дејир-ди ки, инсаны сағлығында илаһиләшдирмәк олмаз. Аристотел азғынлашмыш, гәддарлашмыш тәләбәсини—Искәндәри инсанлыға, әдаләтә чағырмағ мәгсәдилә она «Шаһлыг һаггында» ики рисалә көндәирсә дә нәтичәси олмур. Каллисфен Искәндәрин әмрилә һәбсханада мәһв етдирилир [24, сәһ. 373—386].

Е. ә. 324-чү илдә, Искәндәр Екбатанда (Һәмәданда) олдугу вахт, јуан шәһәрләриндән тәләб етди ки, онун шәхсијјәтини илаһиләшдирсинләр. Бу тәләб ордуја пис тә'сир етди вә Македонија әлҗһдарларыны гәзәбләндирди. Буна бахмајарағ, е. ә. 323-чү илин әввәлиндә јуан шәһәрләринин нүмајәндәләри Искәндәрин пайтахт етдији Бабил шәһәринә кәдиләр вә падшаһын башына аллаһлыг әламәти оларағ гызыл таҷ гојдулар [8, сәһ. 152—153].

Искәндәрин зүлмкарлығы вә һагсызлығы Јунаныстаңда, Орта Асијада, Јахын вә Узағ Шәргдә онун империјасына гаршы јөнәлдилмиш антимакедонија һәрәкатыны јаратмышды. Искәндәр е. ә. 323-чү илин 13 ијунида, кеф мәчлисиндә македонијалы «јахын достлары» тәрәфиндән зәһәрләндириләрәк өлдүрүлдүкдән сонра бу һәрәкат даһа да гүввәтләнди. Бундан сонра халғлар сәрбәстлик алды, ајры-ајры еллин дәвләтләри јаранмаға башлады.

Искәндәрин үнванына јазылмыш вә дејилмиш истегһалы нағыллар, рәвәјәтләр бу дәврдә јарадылмышдыр. Онлар сонралар, орта әсрләрдә әдәби-тарихи әсәрләр үчүн материал олмушдур. Низаминин «Игбалнамә»-дәки «Искәндәрә Зүлгәрнејн дејилмәси» адлы поетик рәвәјәтин мәншәји дә бу дәврлә бағлы олмалыдыр.

Көрүндүјү кими, «Искәндәрин ики бујнузлу олмасы» вә онун илаһилик иддиасына дүшмәси әһвалатлары Низаминин поетик фантазијасынын мәһсулу олмајыб, тарихи һәгигәтләрдир. Лакин бу тарихи фактлар сонрағы 8 әср мүддәтиндә, нәсилдән-нәслә кечдикчә, тәһриф едиләрәк дәјишиклијә уғрамыш, фолклор рәвәјәтләринә чеврилмишдир. Низами бу тарихи һәгигәтләри јенидән бәшәријјәтә гајтармышдыр. Лакин башға шәкилдә, өз «адил һөкмдар, идеал чәмијјәт» идејасына ујғун шәкилдә.

1. Б. Гржимек. Вәһши һејванлар нәдәнсә өзләринин иј дүј-ғусуна архаланмырлар. «Елм вә һәјат». М., 1969, № 4.
2. Ибн Фәдланын Волгаја сәјаһәти. М.—Л., 1939.
3. А. О. Маковелски. Зәрдуштлүјүн тарихи. «Азәрбајҗан ССР ЕА хәбәрләри, ичт., елм., сер.», 1964, № 4.
4. Иғрар Әлијев. Мидија тарихи. Бақы, 1960.
5. В. Г. Луконин. Гәдим Иран инчәсэнәти. М., 1977.
6. И. М. Дјаконов. Мидија тарихи. М.—Л., 1956.
7. Н. Рзајев. Әсрләрин сәси. Бақы, Азәрнәшр, 1974.
8. М. М. Дјаконов. Гәдим Иран тарихи очерки, М., 1961.
9. Ә. Ш. Исмизәдә, Н. Ә. Чидди. Бақы Гыз галасы. Бақы, 1968.
10. С. М. Әлијев. Әһмәд Кәсрәвинин орта әсрләрә даир әсәрләри, «Јахын вә Орта Шәрг». М., 1962.
11. Д. А. Ахундов. Гәдим Азәрбајҗан ме'марлығынын инкишаф хусусијјәтләри. М., 1980.
12. Страбон. Чоғрафија. XI китаб. М., 1964.
13. Е. Порада. Гәдим Иран. Лондон, 1965.
14. Г. Н. Курочкин. Илк дәмир дәврүнә аид Шимали Иран әразисиндән олан бә'зи тәсвирләрин изаһына даир. «Сов. арх.» 1972, № 2.
15. Әлијев Камал. Гафғаз Албанијасы. Бақы, 1982.
16. Гардашхан Асланов. Абшерон тәсвирләриндә рәмзи вә реал анлајыш. «Гобустан», 1972, № 4.
17. Н. Рзајев. Гафғаз Албанијасы, әразисиндә гәдим түрк мәдәнијјәти үнсүрләри, «Академијанын мә'рузәләри». 1965, № 9.
18. А. Д. Грач. Гәдим түрк мәрһәләсинин хроноложии вә етник сәрһәдләри. «Түрколожии топлу». М., 1966.
19. Л. Р. Қызласов. Гәдим түрк јазыларындақы балбал терминин мә'насы һаггында. «Түрколожии топлу», М., 1966.
20. Ричард Фрај. Иранын ирси. М., 1972.
21. М. Дрезден. Гәдим Иран мифоложијасы. «Гәдим дүңја мифләри». М., 1977.
22. Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә. II. ч (Игбалнамә), Бақы, 1941.
23. Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә. II ч., Бақы, 1953, рус дили.
24. А. С. Шофман. Александр Македонскинин шәрг сијәсәти. Казан, 1976.
25. Мифоложи лүғәт, Л., 1961.
26. Иван Јефремов. Афинијалы Танс. Алма-Ата, 1980.

КИРИШ

Тәсвири сәнәтимизин мәншәји һаггында	1
Тәсвири сәнәтимизин көкләри	2
Инчәсәнәтимизин гобустан җајнағлары	2
Инчәсәнәтимизин гәдим түрк тајфалары мәдәнијјәтилә	4
бағлы җајнағлары	5
Атәшпәрәстлик дини илә бағлы җајнағлар	6
Атәшпәрәстлијин гәдим сәнәтләримизә идеоложи тәс	7
Бә'зи атәшпәрәстлик еһкамлары һаггында	8
Манна инчәсәнәти	9
Гәдим инчәсәнәтимиздә авеста идејалары	10
Һәсәнлу Ғызыл чамындакы җағбарыг тәсвирләрин	11
изаһлары	12
Јазы мәдәнијјәтимизин гәдим дөврләри	13
Пиктографик кәшфләр	14
Гобустанын тәсвирли јазылары	15
Баба Дәрвиш пиктограмлары	16
Абшерон пиктограмлары	17
Албан пиктограмлары	18
Пиктографик ән'әнәләр	19
Гәдим инчәсәнәтимиздә символизм мејлләри	20
Гәдим инчәсәнәтимиздә символизм мејлләри	21
«Искәндәрнамә»дәки бир рәвәјәтин тарихи көкләри	22
Әдәбијјат	23

~~VVP~~
V79

Рзаев Насир Исмаил оглы
ЧУДЕСНЫЕ ТАЙНЫ ВЕКОВ
(на азербайджанском языке)

Рзаев Насир Исмайл оглу
МӨЧҮЗӘЛИ ГӘРИНӘЛӘР

Редактору *М. Гулијева*
Рәссамы *Е. Арзуманов*
Бәдии редактору *Б. Хананјев*
Техники редактору *С. Миркишијева*
Корректорлары *З. Мәммәдова, К. Мәммәдова*

ИБ № 2026
Јығылмаға верилмиш 02.02.84. Чапа имзаланмиш 15.11.84, ФГ 40045. 6
маты 84×108¹/₃₂. Мәт. қағызы № 2. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу
Шәрти чап вәрәғи 6,30. Шәрти рәнкли сурәти 6,62. Учот нәшр. вәрәғи
Тиражы 14000. Сифарыш 138. Гијмәти 25 гәп.

Азәрбајҗан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфія вә Китаб Тичарә
ләри Комитәси.
Халғлар Достлуғу ордени Азәрбајҗан Дөвләт Нәшријјаты, Бақы—370005.
Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.
Јени китаб мәтбәәси, Бақы, Әли Тағызадә күчәси, № 4.
Государственный комитет Азербайджанской ССР по делам издатель-
полиграфии и книжной торговли.
Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное издатель-
«Азернешр». Бақы—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.
Типография Новая Книжная. Бақы, ул. А. Тагизаде, 4.